

A fridzsider polcai

A szocializmus valósága vidéken az 1960–1980-as években

A FRIDZSIDER POLCAI

A szocializmus valósága vidéken az 1960–1980-as években

Magyar vidék a 20. században

10.

Sorozatszerkesztők

Balogh Balázs, Fodor Pál, Horváth Gergely Krisztián,
Kiss Réka, Ö. Kovács József

Magyar vidék a 20. században
10.

A FRIDZSIDER POLCAI
A szocializmus valósága vidéken
az 1960–1980-as években

Szerkesztette
Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián

Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Budapest, 2024

Lektorálta: Demeter Gábor és Hornyák Árpád

© HUN-REN BTK, NEB, 2024

© Szerzők, 2024

A címlapon: Kirakat Dombóváron, 1964.

Forrás: Fortepan / Erky-Nagy Tibor, 14060. számú kép

ISBN 978-963-416-389-3

ISSN 2498-9118

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

TARTALOM

Örökség és új ösvények. Visszapillantás a BTK–NEB közös vidéktörténeti témacsoportjának működésére (Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián)	7

Téeszek – szervezés és „megszilárdítás”

Somogyvári Lajos: A kollektivizálás második hulláma amerikai tükröben (1957–1962)	17
Rigó Róbert: „Gyenge téeszek” Bács-Kiskun megyében a hatvanas években.....	39
Czetz Balázs: „[...] a hatalom nem személyeké, hanem az osztályé”. Termelő- szövetkezetek az új gazdasági mechanizmus idején Fejér megyében.....	71
Ö. Kovács József: A belső gyarmatosítás termelési tapasztalattörténetei	95

Káderek – „mindenki képességei szerint”

Kis József: Az 1970-es évekbeli borsodi pártelit.	135
Káli Csaba: A Magyar Szocialista Munkáspárt megyei káderhatáskörének strukturális változásai Zala megyei példák alapján (1957–1988)	147
Somogyvári Lajos: Önállóság, önkormányzatiság, demokratizmus: pedagógiai diskurzusok a szocializmus válságának idején.	193

Szocialista mindennapok

Ritter György: Vonzások és taszítások. Az ötvenes–hatvanas évekbeli „munkaszolgálat” és a hetvenes évekbeli vendégmunkás-tapasztalatok a magyarországi németeknél (Emlékanyagközlés és -elemzés).....	211
Völgyesi Orsolya: A hagyományos paraszti világ felbomlásától a „szocialista falu” megteremtéséig. Mezőfalva a vb-jegyzőkönyvek tükrében	245
Oláh Sándor: Szükség. A háztartások megélhetési eljárásai a nyolcvanas években egy székelőföldi téeszésített faluban	307
Káli Csaba: Kis vidéki állambiztonsági akció	347

A kötet szerzői	363

Helynévmutató.....	365

A belső gyarmatosítás termelési tapasztalattörténetei

„Aki okos, kevesebbet mond, mint amije van. Csak a boldond dicsekszik azzal is, amije nincs.”¹

„Nyomozás folyik a községben a Megyei Rendőrkapitányság részéről a párt és az eszme gyalázásával kapcsolatban. Elhangzott olyan kérdés az egyik párttagunkhoz, R. I.² részéről, minek ülsz le tárgyalni ezekkel a mocskos kommunistákkal? Az egyik fogatos úgy indította a lovakat, »hajrá kommunisták!«. Az állattenyésztők egy része új káromkodási módszert vezetett be, pl. farta odább, az anyád kommunista úristenét. A nyomozás arra irányul, hogy a szálak melyik felbújtóhoz vezetnek.”³

Célkitűzések

A nézőpontválasztás tisztázása az egyik legdöntőbb kérdés a történetkutatásban. Alapvetően hivatalosan csak szolgálati használatra szánt történeti források megszólaltatásával és elemzésével szándékoznak megvilágítani olyan jelenségeket és összefüggéseket, amelyek rendkívüli jelentőségük ellenére lényegében nem vagy csak marginálisan jelennek meg a történeti ábrázolásokban. Az utóbbi években intézményesülő vidéktörténet önmagában is arra ösztönzi a kutatót és olvasót, hogy az egyes részdiszciplínák határait átlépje. A mindenkori állami beavatkozás és annak vidéki hatásai összetettek, de jól mérhetők, ha képesek vagyunk túllépni a szektorális látásmódon. Utóbbin azt értem, hogy különböző eredetű információkat tematikusan csoportosítunk. Ebben az esetben az MSZMP-diktatúra időszakában keletkezett, az egyszerűség kedvéért politikainak vagy gazdaságának nevezett levéltári források elemzése alapján mérlegelem a hatásokat. Alapvetően társadalomtörténeti nézőpontból közelítek az előbbi kérdésekhez, egyetértve azzal az értelmezéssel, hogy az emberi együttélési formák alakítják a különböző entitásokat, gazdasági vagy technikai

¹ Az idézet szerzői kommentárja: „az átányi gondolkodás szerint a különösen nagy siker kívül esik a reális lehetőségek körén, és csak tisztátalan manipulációkkal vagy különleges szerencsével magyarázható”. Fél–Hofer 1997, 472.

² A monogram szerzői használat.

³ Az Új Élet tsz MSZMP-alapszervezeti titkárának havi információs jelentése. Géderlak, 1966. szeptember 23. MNL BKML XXXIII. 5. f. 1–4. dossz. 503. dob. 31.

meghatározottságokat.⁴ Történetértelmezésünk ebből fakadóan is természetesen emberközpontú. A kényszerkollektivizálás révén létrejött téeszekre úgy tekinthetünk, mint amelyek az egész országot behálózó sűrűsödési pontokká, sajátos mindennapi realitássá váltak. Történeteik több szempontból tükrözik a rendszer egészének működtetését és a társadalom tagjaival történeteket.

A különböző rész tudományok hazai és külföldi szakirodalmának főként politikatörténeti részében a sikertörténetek, a reformok között szerepel az „új gazdasági mechanizmus” és az annak részét képező „magyar agrármodell”.⁵ Ezen felfogás lényegében megfelel az 1990 előtti hivatalos beszédmódnak.⁶ Nézőpontok, fogalmak, információk, kijelentések olyan keveredése figyelhető meg, amit csak új alap kutatások révén lehet a helyükön kezelni. Ha tanulmányozzuk az egyes részdiszciplínák megállapításait, többnyire azt látjuk, hogy az egyes szerzők gondolkodási horizontján találhatunk részgazságokat, ám hiába vannak részgazságok, még azok is elbuknak, ha találkoznak a forrásokból előtűnő valósággal. Ennek fő okát abban látom, hogy az 1990 előtti tabusítások feloldása, az egyes témákra vonatkozó, a történeti források rendszeres feltárására támaszkodó elemzése nagyrészt elmaradt.⁷

Ahhoz a történeti értelmezéshez szeretnék támpontokat találni, hogy miként hozhatók a különböző nézőpontok és kódolt forrásinformációk közös nevezőre. A vidéktörténeti olvasatot azért is fontosnak gondolom, mert a témákra vonatkozó gyűjtőnevek, a történeti forrásokat alig figyelembe vevő címkézések 1957-től a rendszerváltozás történetéig, lényegében máig felbukkannak, és hivatkozási alapot jelentenek.⁸ Levéltári forráselemzéseim

⁴ Ebben a tekintetben is tanulságos Granasztói György idézete Claude Lefort 1983-as művéből: „Nincsenek társadalmi egységek [entitások], kapcsolatok, nem léteznek gazdasági vagy technikai meghatározottságok azelőtt, hogy az adott társadalom formát adott volna nekik” Granasztói 2001, 202. Igazából a társadalom- és gazdaságtörténet közé sem húzható határ: „Az anyagiak ki-be mozgása az ember életében, javainak és azok kezelésének rögzítése csak más emberekhez való viszonyában nyer tartalmat.” Lukács 2004, 215.

⁵ Varga 2018; Varga 2020. Fontosnak tartom kiemelni, hogy az MSZMP hivatalos, főként közgazdászok által befolyásolt beszédmódja milyen markánsan megjelenik különböző szerzők „ország történeteiben”. A szűk látókörű, empátia nélküli, történelmietlen gondolkodás illusztrációjának tekintem, hogy a közgazdászok 1988. évi vándorgyűlésén Csikós-Nagy Béla akadémikus még mindig a „kommunista párt vezető erejéről”, „tudományosan megalapozott tervről”, az 1967 és 1973 közötti időszakról mint az újkori magyar gazdaságtörténet aranykoráról beszélt, majd a következőképpen fogalmazta meg, mondjuk úgy, hogy bizonyítás nélküli politikai véleményét: „A szocialista építésben eltelt évtizedeknek voltak jó és rossz évei. Közel fél évszázadra visszatekintve kétségtelenül 1949 és 1972 voltak a legjobb évek.” Csikós-Nagy 1989, 1–2. A történeti elemzésekre lásd Szakács 1989; Tomka 2009; Mong 2012; Mihályi 2013; Radu–Budeancă 2016; Germuska 2021. A társadalomtörténeti kurzusokban is ajánlott irodalomból meg kell említeni Ránki György, a szükségszerűségi narratívát képviselő, redukált ember- és társadalomképet tükröző, ellentmondásokkal teli, több helyen közölt írását. Az 1948 utáni időszakot 1987-ben a „sikerek és kudarcok sajátos kohéziójaként” (613), illetve az 1968 és 1973 közötti éveket ő is a „magyar gazdasági fejlődés legvirágzóbb szakaszainak” egyikeként értékelte (619). Ránki 1987.

⁶ A propagandára lásd Pap 2019.

⁷ Egy kritikai elemzésben célszerű lenne Szakács Sándor felvetéseit, téziseit alapul venni: Szakács 1989.

⁸ Mindezt legutóbb a szovjet típusú rendszer vitatott kérdéseit tárgyaló, 2021. évi konferencián hallottak, majd annak kiadott kötetében olvasható (Valuch Tibor, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna, Papp István írásaiban) kijelentések jól illusztrálják. Rainer 2022.

alapján úgy látom, hogy a politikai nyelvhasználat „reform” és „új gazdasági mechanizmus” kifejezései nagyon lényeges kortársi összefüggéseket elfednek, miközben azok a mindennapokban hosszan tartóan formálták történelmünket.

Nagylátószögek és mikrotörténeti perspektívák együttes alkalmazása jó lehetőség a koherens magyarázatokhoz. Az itteni tanulmány levéltári forrásbázisát a (gazdaság)politikai döntéshozatalt tükröző MSZMP KB, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium és az Országos Tervhivatal dokumentumai képezték. Tagadhatatlanul saját kutatói történetiségem is benne van az értelmezésben, hiszen szövegolvasás közben számos gyerek- és ifjúkori emlék megjelent előttem.⁹

A korszak ismert paradoxonainak egyike, hogy a társadalom életét alapvetően meghatározó tervgazdasági dokumentáció titkosítva volt. Az Országos Tervhivatal 1947 és 1990 között keletkezett iratmennyiségét ahhoz tudjunk mérni, mintha az atlétikai pályán három kört tennénk meg. Azok közül is közel négyszáz méternyi, egykori titkos ügykezelésű dokumentációt kellene tanulmányozni. Önmagában is abszurd és rendszerspecifikus, hogy a társadalom tagjai által naponta megtapasztaltakból hivatalosan miként lett „titkos információ”.¹⁰ A forrásválogatás során az is szempont volt, hogy az 1968-as évhez képest, elsősorban az azt követő időszakról legyen közelképünk.

Az MSZMP-diktatúra alapját, az 1956-os forradalom leverése miatt a társadalom szemében illegitim kormány működését alapvetően az itt állomásozó Vörös Hadsereg tette lehetővé. Bármilyen állami programot és annak társadalmi gyakorlatát ennek figyelembevételével lehet életszerűen ábrázolni. Ismét utalva a fent említettekre, a hivatalos „szocialista fejlesztő” program is csak egy történetileg formálódott emberi kapcsolatrendszerben, magyar nemzeti keretek között nyerhette el valódi történelem- és társadalomformáló jelentőségét. Arra keressük a választ, hogy egy magát marxista-leninista, a „fejlődés szükségességét” ilyen ideológiai bázison képviselő állami erőszaknak mik voltak a hatásai, rövid és hosszú távú következményei. A történelemformálódásban felerősödtek a vidéken végbemenő folyamatok, hiszen az a belső gyarmatosításban a második világháború óta a legfontosabb erőteret jelentette.¹¹ Azért is kell ezzel foglalkozni, mert sajátos módon a

⁹ A sajátos életérzés érzékeltetésére Cseh Tamás *Presszó* című dalát (1976) tudom ajánlani az olvasóknak.

¹⁰ A titkosítás önmagában is egyik társadalomszervező tényező lett. Az is sajátosan jellemzi a lényegében támogatottság szintjére emelkedett „MSZMP-ideológiát”, a kényszerűen tudomásul vett tanulási folyamatot és gyakorlati politizálást, hogy az 1960-as évek második felétől számos helyen (a *Valóság* folyóirattól kezdve a [film]szociográfiáig és a *Ludas Matyi*-karikatúrákig) a „titkok” követhetők voltak. A modern politikai diktatúrák reprezentánsai a tömeges nyílt erőszak (hiszen 1956 leverése és a kényszerkollektívizálás után már erre nem volt „szükség”) elmúltá után módszerváltásra kényszerülve mindinkább az állami szabályozás eszközeivel éltek. A társadalom tagjait még inkább megszólították, bevonták, amely hatalomtechnikai megoldásokkal a mindenkori politikai intézkedések társadalmi korlátainak leküzdését és résztvevővé tételt célozták meg. Másrészt erre az időre már a társadalom tagjai is többségében tudomásul vették a politikai diktatúrán belüli új játékszabályokat. Ö. Kovács 2012, 64–70.

¹¹ Beluszky 2002; Enyedi 1993; Horváth 2020.

rendszerátalakítás idejét tárgyaló egyik átfogó történeti munkában erre a kérdéskörre már egy alfejezet sem jutott.¹²

Összefoglalva tanulmányunk célkitűzését, a következő metszetekben elsősorban a kortársi kontextusok, alapvetően csak szűk körben hozzáférhető hivatalos szövegek megismertetésére, leírására és részben értelmezésére törekszem.¹³ Az egyes szakmai kérdésekre vonatkozó kortársi és utótörténeti publikációkkal való összevetés, elemzés jelen tanulmány keretein túlmutató feladatot jelent.

Döntéshozatali horizontok

Az állami gazdasági következményekkel járó kényszerkollektivizálás utáni gazdaságpolitika irányításában az egyik főszereplővé vált Nyers Rezső 1965 novemberében hivatalosan a következőképpen határozta meg a célokat: „A reform a leninizmus eszmekörében mozogva oldja meg a központi és helyi tevékenység ésszerű párosítását.”¹⁴ A kortársi kommunista frazeológiában még fontosabbak a részletek. Amikor Nyers „időszerű problémákat” (gazdasági növekedés üteme és kiegyensúlyozottság, műszaki fejlődés fokozása, külkereskedelmi hatékonyság, fizetési mérleghiány javítása, „a dolgozó tömegek életszínvonalának emelése”) sorolt fel, lényegében a szocialista projekt genetikai rendellenességének jegyeire, a visszatérő krízisekre utalt.¹⁵ Ugyanezen a központi bizottsági ülésen Kádár János így fogalmazott: „Most, nekünk a szocialista társadalom fogalmaiban kell gondolkodni, mert azt hiszem, hogy két évtizeden belül a megvalósult kommunista társadalomba nem fogunk elérni. Az eddigi történelmi tapasztalat ezt mutatja.”¹⁶

Ha azt a kérdést tesszük föl, hogy a legfőbb döntéshozói körben tisztában voltak-e a célokkal, akkor válaszunk nem: azok egyrészt ellentmondásosak és kaotikusak voltak, másrészt azokban a valódi történések leplezésének és az előremenekülési törekvések szándékát is láthatjuk.¹⁷ A modern zsarnokságok történetében persze nem meglepő, hogy

¹² Valuch 2015.

¹³ A Magyar Nemzeti Levéltár digitális folyóiratában (*ArchívNet*) több száz oldalnyi dokumentum másolatát közzétettük. Azokra hivatkozva, ebben a tanulmányban csak a legfontosabb részeket emeljük ki. Csikós–Ö. Kovács 2021.

¹⁴ MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1965. november 18–20. MNL OL M-KS 288-4. 76–77. ö. e. 78–79. A konkrétabb közgazdasági összefüggésre lásd Miklóssy Endre lényegre törő megállapítását: „gazdaságosság az árendszeren át”. Péter György 1964. évi megfogalmazására utalva, a „reform” hivatalosan a „gazdaságirányítás korszerűsítésének nevezte magát, a titkos centruma ellenben az összkereslet-szabályozás egyensúly kialakítása volt”. Miklóssy 1998, 15–16.

¹⁵ A rendszerszintű alapfeszültségekre lásd Kornai 1993; Bekker 1995; Honvári 2006.

¹⁶ MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1965. november 18–20. MNL OL M-KS 288-4. 76–77. ö. e. 99.

¹⁷ Mondhatnánk, hogy a politika nyelve már csak ilyen. Vö. például Edelman 1998. Érdemes még Nyers megfogalmazását idézni: „Nem arról van szó, hogy valamiféle szűkkörű »agytröszt« elméletileg kidolgozott egy rendszert és azt ajánlani most elfogadásra. A reform kidolgozásában szerepe volt a tudománynak, az elvont gondolkodásnak is, de még nagyobb szerepet játszott a gyakorlatiasság. Mint marxisták, akik a történelmi materializmus elveit valljuk, egyébként is tudjuk, hogy a tudósok, a szakértők legfőbb érdeme mindig az lehet, ha felismerik a történelmi fejlődést, a néptömegek törekvéseit és reá-

folyamatosan törekednek a hamis tudat kialakítására. Infantilizálnak, miközben lelkesedést várnak el a társadalom tagjaitól.¹⁸ Mit kellett leplezniük? Például azt, hogy a népesség (hozzátartozókkal együtt számított) felét alkotó történeti parasztság felszámolása még inkább felszínre hozta a szocialista projekt káros következményeit. Lényegében néhány kisebb foglalkozási csoporton túl mindenki bér munkás lett, ahogyan ez a jelenség Kádár János által is megfogalmazva, a „termelő és fogyasztó” minisztériumokhoz hivatalosan sorolt „tömegekről” szóló KB-ülések beszédmódjában jellegzetessé vált.¹⁹ A homogenizálási törekvással odáig jutottak, hogy legalább kettős értelemben is társadalmiasítást hajtottak végre. Először a kényszerkollektívizálás alatt belehajszolták az embereket a „tsz-mozgalom társadalmi ügyébe”, azaz zsarolási technikákkal így vagy úgy mindenkit résztvevővé tettek, majd utána jött egy második résztvevővé tétel. A térszvilágban a falvakban, tanyákon maradottaknak továbbra is szerepet kellett vállalniuk a rezsim „működtetésében”, közben lehetőséget találva a saját boldogulásra is. Mindezt egy olyan időszakban, amikor többévi vergődés után világossá vált, hogy a papíron létrehozott, 55 éves átlagéletkorú tagsággal bíró nagyüzemek egy része valójában azon az áron működött, hogy az állami „dotáció” révén tartották őket életben.²⁰ Az idézetek a szocialista projekt pirruszi győzelméről szóltak. A gyakran emlegetett kortárs cseh, lengyel „reformtörekvések” kudarcai szintén ennek tükröződései.²¹

Az említett második társadalmiasítás, azaz résztvevővé tétel egy radikálisan megváltozott miliőben zajlott. Ha a hagyományos paraszti világ egykori „törvényeire” (föld, munka, függetlenség) tekintünk, akkor abból először a földet államosították. Papíron 1967-ig meghagyták az egykori tulajdonosok nevén, jöllehet azoknak nem volt valódi

lisan, előremutatón kifejezik azt. [...] Nem kísérletezésről van tehát szó, amit társadalmi méretekben folytatnánk, hanem arról, hogy felismerni véljük a történelmi szükségszerűt és azt javasoljuk megvalósítani.” MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1966. május 25–26–27. (25.) MNL OL M-KS 288-4. 80–81. ó. e. 9.

¹⁸ Ennek részletes kifejtését lásd Ö. Kovács 2012, 88–100.

¹⁹ MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1965. november 18–20. MNL OL M-KS 288-4. 76–77. ó. e. 95.

²⁰ A helyzet értelmezéséhez tanulságos a következő kádári szövegrészlet: „Megint a mezőgazdaságból veszem a hasonlatot, mert az szemléltető. Úgy veszem, hogy van 4 ezer termelőszövetkezetünk. Ha azt veszem mondjuk, hogy mindegyik termelőszövetkezetben 10 ember van, aki tulajdonképpen vezet – ez sommás valami – akkor jelenleg olyan helyzet van nálunk a mezőgazdaságban, hogy 40 ezer emberre bízunk rá, hogy a nemzeti kincs nem csekély részével gazdálkodjon meglehetősen szabadsággal. Ezt meg kell mondani. A papír előírások nem mindig számítanak, mert azok nem is érvényesíthetők úgy betű szerint. Milyen volt ez a 40 ezer ember, honnan vettük mi ezt a 40 ezer embert? Ha ötezerről el tudom mondani, akkor már sok, a 40 ezerből legalább 30 ezer olyan volt, aki semmiféle nagyüzemet közeletről, belülről nem látott, hanem dolgozott a maga vacak parcelláján, vagy gazdájánál, vagy napszámos volt, vagy cseléd volt, vagy az élet más területén dolgozott. Brillíroztak ők rögtön? Azt nem lehet mondani, hogy rögtön brillíroztak.” MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1966. május 25–26–27. (25.) MNL OL M-KS 288-4. 80–81. ó. e. 66.

²¹ Bekker 1995, 6–10, 33–46.

rendelkezési joguk. Az 1967. évi földtörvénnyel, amikor a rezsim 1949. évi úgynevezett alkotmányával is ellentmondásban, létrehozták a „szövetkezeti tulajdont”.²² (Mindez majd már a rendszerváltozás időszakában, a kárpótlási ügyekben nyerte el újabb történelemformáló jelentőségét.) A néhai parasztlét második tényezője, a munka világa is radikálisan átalakult a kollektíva világában, amit úgy illusztrálnék, hogy a mindennapokban a „lát-hatatlan kezek” „titkos kárpótlása”²³ (azaz a közösből való szerzés) mellett megfigyelhető volt az egykori, minimális részben megmaradt, harmadik „törvényt” képező függetlenségi törekvés is. Ennek színtere rendkívül beszűkült a zártkertekre és a háztájira.

Ez utóbbi, önálló kifejtést igénylő kérdéskörre vonatkozóan ismét egy átányi mondat érdemes idézni: „De hiába eszünk, ha nincs pihenés.”²⁴ A kádári modernizációs és agrársíkereket képviselők szövegeiben is helyenként megjelenik, hogy ehhez társult a társadalmi önkizsákmányolás. Azt azonban elfelejtik hangsúlyozni, hogy az is az egykori paraszti identitás része volt, hogy az erejüket beosztották. Hogy megértsük a törést, elég kézbe venni Fél Edit és Hofer Tamás másik átányi áttekintését, az *Arányok és mértékek...* című művét.²⁵ Az ebben foglaltakhoz képest beszélhetünk aránytalanságokról és mértéktelenségről. Ugyanez a problematika a neves kortárs, végül sikeresen emigráló szociológus nyomán: a szocializmus az emberrel, tőkével, munkával történt pazarlás rendszere.²⁶

A már „téeszparasztok” és családtagjaik, faluról ingázók háztáji termelése, fenti értelemben vett erőbefektetése kellett ahhoz, hogy a nagyüzemek hiányait pótolják. Mindezzel párhuzamosan, az iparosítás számára egykor megcélzott agrártársadalmi munkaerőforrások az 1960-as évek közepén már kimerültek, de ugyanakkor a korszakban végig jellemző vidékellenes intézkedések, „szabályozások”, erőforrás-elosztások fennmaradtak.²⁷ Hogy jobban értsük az előbb említett történések kortársi döntéshozói nyelvezetét és milióit, ismét érdemes a kulcsszereplővé tett Kádár Jánost idézni 1965-ből:

Paraszsággal kapcsolatban én felvettem, hogy az isten tudja, valamiféle biztosítás, vagy betegellátás, vagy „mi a jó isten”, valamit kellene mondani, hogy valamikor majd minden dolgozó ember egyenlő helyzetben lesz. Ezt most nem a nyugdíjkorhatárra értjük, mert az irreális volna a közeli évek távlatában. Tehát nem tudom én táppénz, vagy valamilyen vonatkozásban, mert végső fokon, ha nem képzelhető el, hogy a kommunizmus tisztára mezőgazdaság nélkül létezzon, akkor valami perspektívát azoknak is kell mondani, akik majd ott dolgoznak. És nagy távlatban lehetetlenség is mást mondani, mint hogy ilyen alapvető kérdésekben a dolgozó embernek alapvető egyenlő jogokkal kell rendelkezni majd valamikor.²⁸

²² Tanka 2014.

²³ A jelenség székelőföldi leírása: Gagyi 2018.

²⁴ Fél–Hofer 1997, 161.

²⁵ Fél–Hofer 1997.

²⁶ Kemény 1991.

²⁷ KSH 1967: Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966, 13; Andorka é. n. 394; Horváth 2020.

²⁸ MSZMP KB-ülés jegyzőkönyve, 1965. november 18–20. MNL OL M-KS 288-4. 76-77. ő. e. 105–106.

Az „új gazdasági mechanizmus” értékelése a döntéshozói kommunikációban

„Hangsúlyozni kell azonban, hogy elvileg az »állam mindent megtehet« formula ez után sem változik meg.”²⁹

„A mezőgazdasági árrendszer továbbfejlesztésénél változatlanul a mezőgazdasági termelés tervszerű befolyásolása és a munkás-paraszt jövedelemparitás követelményéből kell kiindulni. Az ipari-mezőgazdasági árdiszparitást és az azt ellensúlyozó adódiszpáritást csökkent mértékben ugyan, de fenn kell tartani.”³⁰

A történeti jelenségek életszerű megismerésének és azok megnevezésének lehetséges forrásai a legfőbb döntéshozói kör önértékelései, belső használatra szánt dokumentumai. 1972-ben a következőképpen fogalmazták meg a „gazdasági reform” általános célját és jellegét.

A tervhivatali jelentésekben közgazdasági okokra hivatkozva összegezték, hogy a gazdasági növekedés, a munkaerőlétszám kimerült. Ebből fakadóan a hatékonysági, műszaki fejlesztési, külpiaci szerepeket kívánták előtérbe helyezni. A tervszerű központi irányítás tervlembontásos rendszere helyett elsősorban a közgazdasági (közvetett) szabályozóeszközöket látták fontosnak a célok eléréséhez.³¹ A KGST-országok közötti kortársi összevetés szerint 1968-tól 1971-ig a nemzeti jövedelem nagyobb mértékben növekedett Bulgáriában, Romániában (8%) és Csehszlovákiában, viszont az NDK-ban (5%) alacsonyabban.³² A mezőgazdaságban jó eredménynek minősítették a gabona-, a kukorica-, a takarmánytermesztést, szemben egyes munkaintenzív növénytermesztési mutatókkal. A szarvasmarha-tenyésztés kivételével a hústermelés kiemelkedő kategóriába került, míg a baromfi- és sertésenyésztésben a lehetőségek és feltételek magas szintű megteremtését látták. A kisegítő üzemek jelentőségét elsődlegesen abban határozták meg, hogy „keves eszközleköttéssel, túlnyomórészt helyi anyagok felhasználásával csökkentette a falusi lakosság foglalkoztatási gondjait, elősegítette a hiánycikkek körének szűkítését, és az üzemi jövedelmek növekedésének egyik legjelentősebb forrását képezte”³³

Részben túllépve a mezőgazdaságon, azt a rendszerspecifikussá vált jelenséget is ki kell emelni, hogy az építési és gépgyártó kapacitás hiánya miatt az állami beruházások átlagos megvalósulási ideje 1970-ben 6,3 év volt. Mindez más külföldi minták kétszeresének számított. Továbbá a

²⁹ A Jogi Elvi Bizottság javaslatai, 1967. április 21. 7. MNL XIX-A-16-c. 91. dob. Az új gazdasági mechanizmus ir. 7.

³⁰ A gazdasági mechanizmusok működésének elemzése és továbbfejlesztésének munkahipotézisei. 1972. június. 9. MNL XIX-A-16-c. 91. dob. Az új gazdasági mechanizmus ir. 63.

³¹ Uo. 1–2.

³² „A nemzeti jövedelem termelése 4 év alatt (1968–1971) évente átlagosan 6,2%-kal nőtt, szemben a reformot megelőző hét év (1961–1967) 5,3%-os növekedésével.” Uo. 6.

³³ Uo. 7.

[...] befejezetlen beruházások állománya az elmúlt 4 évben mintegy kétszeresére nőtt, megközelíti az egy évi beruházások összegét. E befejezetlen állomány üzembehelyezése nagyságrendileg akkora összeget igényel, mint amennyit két év alatt beruházunk.

A fogyasztás terhére megnőtt

[...] felhalmozás gyors növekedésének másik következménye az volt, hogy többet használtunk fel, mint amennyi nemzeti jövedelmet megtermeltünk és így a külföldi erőforrásokat is igénybe kellett venni. A belföldi felhasználás 4 év alatt átlagosan közel 3%-kal, 1971-ben azonban már 8,5%-kal meghaladta a nemzeti jövedelmet.³⁴

Az 1968 és 1970 közötti makroökonómiai mutatók szerint az élelmiszer-gazdaságban gyors növekedést, egy-két éven belüli háromszoros anyagköltség-emelkedést, a termelés növekedését meghaladó általános mértékű költségnövekedést, valamint azt tapasztalták, hogy a

[...] költségvetési befizetések és a nyereségrészesedés után a mezőgazdaságban a társadalmi tiszta jövedelemnek csak elenyésző hányada maradt felhalmozásra, az élelmiszeriparban pedig évente 6–10 milliárd Ft negatívum keletkezett. [...] Az élelmiszer-termelés tehát támogatások nélkül jövedelemhiányos. A blokk 1968 és 1970 között összesen 66 milliárd Ft-ot fizetett be a költségvetésbe a 62 milliárdos támogatás és felhalmozási juttatással szemben. [...] A vertikum tehát a fejlesztési elvárásokat mérsékelt elvonások esetén önerőből tudná fedezni.³⁵

A szintén közgazdasági nyelven megfogalmazott helyzetértékelést lehetne hosszabban is idézni, ami az 1971 és 1974 közötti változásokról szóló 300 tétesz mutatói alapján. A részletek rendkívül fontosak, és ágazatonkénti bemutatást igényelnek. Így például a növénytermesztés hozamai, kivéve a rizs és a dohány nagyobb visszaesését, általában jelentősen nőttek 1971 és 1974 között. Mindez együtt járt a termelési költségek növekedésével. A minősítés csak a befektetett munka alapján ad közel reális képet. A gabonafélék (őszi búza és árpa) hozamai erőteljesebben növekedtek, mint a termelési költségek, a termelés hatékonysága ebben a keretben fokozódott. A takarmánynövények (kukorica, lucerna) költségei magasabbak voltak, mint a hozamok, itt az önköltség 3-4%-kal emelkedett. Az ipari növények (cukorrépa, dohány, napraforgó) önköltsége hasonlóképpen nőtt. A dohány és a napraforgó termelési hozama stagnált, hozama 20-30%-kal csökkent, a napraforgóhéj a sajtolás révén látványosan, 40%-kal növekedett. Annak ellenére, hogy a cukorrépa hozamai emelkedtek, a költségek még nagyobb mértékben nőttek. A zöldségek (burgonya, vöröshagyma, zöldborsó, paradicsom, zöldpaprika) egy részében magasabb hozamok (vöröshagyma, zöldborsó), míg más részükben magasabb költségek voltak 1971 és 1974 között. Igen feltűnő volt ez a paradicsom és a zöldpaprika esetében, ami az önköltség-növekedésre utalt. A szőlő- és gyü-

³⁴ Uo. 7–10.

³⁵ File Jenő–Juhász Jánosné: A jövedelmek forrásának és elosztásának differenciáltsága az élelmiszer-gazdaságban c. kézirat. 1972. MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ, MNL OL XXVI-K-31. AKI, 101. dob. 3–4.

mölcságazat kedvezőtlen helyzetét jelezte, hogy a termelési költségek és a hozamok közötti viszonyban a szőlő önköltsége mintegy 40%-kal, az almáé 10%-kal volt magasabb 1971 és 1974 között. Csupán az őszibarack önköltsége csökkent 3%-kal.³⁶

Az állattenyésztés hosszú évek óta tartó „kritikus helyzete” a IV. öt éves időszakban sem javult, sőt a növénytermesztési főágazathoz képest további romlást regisztráltak: „Az állattenyésztés helyzetének tovább romlását egyértelműen mutatják a hozam és önköltségadatok. A pecsenyecsirke ágazat az egyetlen, ahol a hozamok növekedése meghaladta a termelési költség emelkedését. A tej és a tojás ágazatban nem egyszerűen arról volt szó, hogy a hozamok kisebb mértékben nőttek, mint a termelési költség, hanem a *hozamok csökkenésével egyidejűleg a termelési költségek 18-19%-kal nőttek.*”³⁷

A fentiek alapján a kutatók az önköltség-emelkedést az ágazatok többségében az anyagköltségek növekedésével magyarázták:

Az anyagköltségek átlagosnál erősebb emelkedése egyrészt az évről-évre fokozódó műtrágya-, növényvédőszer és ipari takarmány-felhasználására, másrészt pedig a kisebb-nagyobb mértékben emelkedő ipari anyagokra vezethető vissza. [...] A mezőgazdasági termelés „iparosodását” az anyagfelhasználás nagyobb mérvű növekedésén túl, az energiaköltségek (ezek összevonva tartalmazzák a traktor-, teherautó- és kombájnüzem költségeit) emelkedése is jelzi. A holtmunka-felhasználása tehát az ágazatok többségében meghaladta a termelési költség és a hozam növekedését. Így igen gyakran elsősorban ezzel magyarázható az önköltség kedvezőtlen alakulása. A teljesség kedvéért azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a holtmunka-ráfordítások növekedése tette lehetővé, illetve eredményezte az élőmunka-felhasználás csökkenését. Két ágazat kivételével az összes vizsgált ágazatban kisebb mértékben nőtt a bérköltség, mint a termelési költség.³⁸

Népgazdasági szinten másutt is gyorsabban és nagyobb mértékben nőttek a rezsiköltségek. „A mezőgazdaság termelőszövetkezeti szektorában az általános költségek (főágazati és gazdasági általános költség) növekedése – az elmúlt négy évben – kisebb mértékű volt, mint a termelési költség.” A kutatók összegző véleménye szerint az önköltség-növekedést elsősorban az okozta, hogy a holtmunka-felhasználás erőteljesebben növekedett, mint a hozam. „Tehát a műszaki fejlesztés több ágazatban kedvezőtlenül hatott az önköltségre.”³⁹ Az utóbbi mondathoz hozzá kell tennünk a gépesítés, gép- és alkatrészellátás következő fejezetben ismertetendő hiányait.

A jövedelemtömeg és a jövedelmezőség 1971 és 1974 között „valamelyest nőtt”. Nincs lehetőség a további részletezésre, de a következő kortársi megfigyelés, az állattartás kritikus helyzetén túl a kukoricatermesztéssel kapcsolatos eddigi ismereteket is árnyalja. Tapasz-

³⁶ STAGEK (Tomka József, Tóth Bertalan, Mihály Andrásné, Szűcs Katalin) jelentése a főbb mezőgazdasági ágazatok költség-, hozam-, jövedelemviszonyairól 1971–1974 között a tsz-ekben, 1975. MNL OL XIX-K-9-ax. 29. dob. 3–6.

³⁷ Uo. 6. Kiemelés az eredetiben.

³⁸ Uo. 6–8.

³⁹ Uo. 8.

talatuk szerint egy igen lényeges közgazdasági probléma keletkezett: a kukoricaágazatban a jövedelemtömeg 20%-kal növekedett, a jövedelmezőség azonban 5%-kal csökkent.⁴⁰

Tapasztalatok a gépesítésről

A szovjetizálás programjának és propagandájának egyik sarkalatos pontja, ígérete az emberi kézi erőt leváltó tömeges gépesítés volt. Most ennek, a döntéshozói körnek szánt dokumentációban kirajzolódó, gyakorlati megvalósítására irányítjuk figyelmünket.⁴¹

Tágabb értelmezésben a hagyományos paraszti gazdálkodásba, a „föld népe” kifejezésbe az is beleértendő, hogy bármiféle termelékenységnövekedés pusztán a gépesítéstől nem várható.⁴² A „paraszti racionalitás” szerint ezért is lehetett észszerűtlen a kényszerkollektívizálás társadalmi gyakorlata, mert abban az ember a tervutasítás, a gépesítési tervszámok függvénye lett.⁴³ 1945-től a mezőgazdaság technikai fejlesztésére 1958-ig 4 400 millió forintot fordítottak, ám a főbb munkavégzési területek gépesítési foka (a belső értékelés szerint hasonlítva az európai átlaghoz) így alacsony maradt. Például a répbetakarításban és kukoricacső-törésben még nem volt gépesítés. A KGST-szerződéseket sem találták megfelelőnek, ezért is kellett hazai gyártásra berendezkedni, miközben összességében állandósult alkatrészproblémákkal küzdöttek.⁴⁴

A kényszerkollektívizálás utáni időszak gépesítési szintjéről országos áttekintésben, egészen pontosan hét megyei vizsgálat (204 üzem és a Mezőgazdasági Gépjavító Tröszt) alapján a következők tudhatók. (1. táblázat).⁴⁵

1. táblázat. A mezőgazdaság traktorállománya 1960 és 1968 között

	1960	1962	1964	1965	1966	1967	1968
Darabszámban	41 015	49 404	60 555	64 231	67 513	67 567	67 193
Traktoregység	47 869	–	–	91 502	–	98 195	0

Forrás: A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. augusztus 22. MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 3. (Az adatok együttesen tartalmazzák az állami gazdasági és téeszadatokat.)

⁴⁰ Uo. 10.

⁴¹ A technikátörténeti szempontból tanulságos kötet 1945 utáni fejezetei az ebben a tanulmányban hivatkozott forrásokkal összevetve adhatnak reális képet: Király 2013.

⁴² Bonnen 1998; Hayami 1998, 300.

⁴³ Vö. Molnár 2000, 488–491.

⁴⁴ Jelentés a mezőgazdasági munka- és erőgépekről, 1958. december 9. MNL OL, M-KS-288.f. 28. 1958. 3. ő. e. 150.

⁴⁵ A hét megye közül az összefoglaló jelentésben Borsod, Fejér, Szabolcs-Szatmár és Zala megyét említik.

A fenti számsor alapján a darabszám szerinti növekedés 39%-os, a traktoregység (az adott terület alapján számított traktorsűrűség) szerinti 50%-os volt 1960 és 1968 között. Állami költségvetési forrásból növekvő mértékben fordítottak gépesítésre. Az adatokban rejlő részletek itt is fontosak. Az 1966. január 1-jétől bevezetett amortizációs alapképzés után a traktorállomány száma stagnált, ami a már idézett szovjet típusú rendszerek egyik strukturális problémájára utalt.

1968 végén a mezőgazdasági célú traktorok 17%-át állami gazdaságokban, 75%-át téészekben és mintegy 8%-át mezőgazdasági gépjavító vállalatokban, mezőgazdasági oktatató és kutatási intézményekben használták. Egy traktoregységre átlagosan mintegy 116 kataszteri holdnyi termőterület és 83 kataszteri holdnyi szántóterület jutott. A korabeli általános vélemény szerint a költséghatékonyság szerinti terület 60–70 hold volt. Ez előbbi szám is csak akkor számított megfelelőnek, ha az egyéb gépek (tehergépkocsik stb.) száma is optimális szinten maradt. Ebben a tekintetben a téészekben nagy hiány volt, hiszen az egyéb gépek száma nem volt összhangban a traktorokéval.⁴⁶

Az agrárvilág más tényezőihez hasonlóan a gépesítés területi, megyei különbségei is dominánsak voltak. Az országos átlagtól való eltéréseket a természeti adottságok és a pénzügyi lehetőségek alapvetően befolyásolták. Az állami gazdaságok átlag szerinti mutatóit jónak minősítették, ugyanakkor rámutattak a gépek kor- és állomány-összetételének megyei különbözőségére. Az egyik megállapítás szerint a traktorállomány összetétele a típusok és koruk alapján rossz volt. Például Szabolcs-Szatmár megyében több mint húsz eltérő típusú erőgépet üzemeltettek. A KSH-adatok szerint a gépek többsége tizenegy éves volt, ami a magas fokú elhasználódásra utalt. A nyolc évnél hosszabb ideje üzemelő traktorok aránya Fejér megyében meghaladta a 16%-ot, Szabolcs-Szatmárban a 32%-ot. A kortársi általános tapasztalat szerint lökésszerű, mintegy tízezer darabot jelentő selejtezésre lett volna szükség a gazdaságos és hatékony működéshez.⁴⁷

A mindennapi feszültségek a betakarítás idején különösen rávilágítottak a gépesítés strukturális problémáira és a kapacitáshiányra. A mezőgazdasági célokat szolgáló tehergépkocsik száma 1968 végén közel 9800 volt. 20%-ukat az állami gazdaságok, 60%-ukat a téészek használták. Mindezen belül megoldatlan kérdéskörnek számított a rakodás gépesítettségének csupán 15-20%-os foka. Tehát elsősorban rakodómunkásokra volt szükség. Összességében a szállítás 80%-a gépesített volt, de a traktorospótkocsi-állomány sem mennyiségi, sem pedig minőségi szempontból nem felelt meg a követelményeknek. További rendszerspecifikus hiány maradt, hogy a régi gyártású pótkocsiknak nem volt műszaki engedélye. Ennek mértékéről egy Fejér megyei adat alapján pontosabb képet alkothatunk, hiszen ott 1000 darabról tettek említést. Ennek tükrében – most nem beszélve az akut

⁴⁶ A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. augusztus 22. MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 3. A kortársi publikációkban is ráismerhetünk a gépesítés alapproblémáira: Nagy 1966; Görög 1967.

⁴⁷ A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. augusztus 22. MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 4, 7.

munkabiztonsági kérdést jelentő alkoholizmusról – az 1960-as évektől látványosan megnövekedett balesetek száma még inkább érthető.⁴⁸

Az 1960-as években használt ekék, vetőgépek, vetőágy előkészítő munkagépek teljesítménye sem tette lehetővé az erőgépek megfelelő kihasználását, és a végzett munka minőségét is visszatérően kifogásolták. Általános tapasztalat volt, hogy a különböző munkaműveletek tekintélyes részéhez optimális gépcsoport nem volt az üzemekben. Hiányzott a szinkronitás az erő- és a munkagépek között.⁴⁹

A pártállami vízió szerint a szocialista agrárvilág alapvetően egy komplex technológiai rendszer volt. A társadalmi gyakorlat azonban ebben a tekintetben sem felelt meg az elképzeléseknek. A legfőbb hátráltató tényező az volt, hogy a hazai viszonyokhoz és adottságokhoz elsősorban illeszkedő istállózási rendszer – főként a szarvasmarhatartásban – nem alakult ki. Bár a takarmány-előkészítés, etetés, fejés és kitrágyázás gépesítését jól előkészítettnek tartották, komplex technológiai rendszert nem lehetett kialakítani. A nagyszámú, régi építésű istálló gépesítéséről lényegében szó sem lehetett.⁵⁰

A munkaműveletek gépesítését a csökkenő dolgozói létszám is kikényszerítette. Ez a kérdés minden gazdaságossági mérlegeléskor felbukkant. 1969-ben azzal a törvényszerűséggel számoltak, hogy a térszektorban foglalkoztatottak 1967. évi 1 118 ezres létszáma 1975-re mintegy 905 ezerre fog csökkenni. A legrosszabb helyzetben a „gyenge és rossz adottságú” üzemek voltak.⁵¹ Az említett helyeken 260 ezer főt (az egész tagság egynegyede és közülük is 100 ezer fő nyugdíjas és járadékos) tartottak számon: „Ezek a fokozottabb fizikai munkaterhelés szempontjából már kevésbé vehetők számba, de ugyanakkor folyamatos foglalkoztatásuk többnyire jelenleg még megoldatlan.”⁵²

Az eddig részletezett tényezők egy körforgásként értelmezett rendszerben automatikusan veszteséget és pazarlást termeltek. Az őszi munkacsúcsok rendkívüli nehézségei, a betakarítás elhúzódása egyben az őszi szántási és vetési munkákat is hátráltatták. A hatvanas évek végén az ilyen módon keletkezett veszteségek a kukorica esetében a három-négy hét alatt történő betakarítás során viszonylag alacsonyak maradtak. Ugyanakkor a pillangós növények esetében a hagyományos betakarítással a beltartalmi veszteségek elérték a 30-40%-ot. További, igen jelentős veszteségek keletkeztek a szállítóeszköz-hiány miatt: évente például mintegy 300-350 ezer vagon szerves trágyát megkésve szállítottak ki, amelynek termést csökkentő hatása közel 300 ezer kataszteri holdnyi területet sújtott. A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium ekkori számításai szerint a korszerűen gépesített technológia kiépítése, a betakarítási veszteség csökkentésén túl, országosan mintegy kétmilliárd forint költségmegtakarítást jelentett volna.⁵³

⁴⁸ Uo. 7–8.

⁴⁹ Uo. 9.

⁵⁰ Uo. 11.

⁵¹ Ö. Kovács 2020.

⁵² A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. augusztus 22. MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 12.

⁵³ Uo. 12.

A téeszvilág további neuralgikus pontja maradt a gépjavító műhelyek kaotikussága és hiánygazdálkodása. A példaként említett Szabolcs-Szatmárban huszonöt téesz közül csupán két esetben találták megfelelőnek a műszaki- és szerelőlétszámot. Egy sajátos számítás alapján az egy traktoregységre számított szerelőterület négyzetméter nagysága a vizsgált hét megye téeszében messze átlagon aluli volt. Egyes téeszek saját műhelyükben úgynevezett nagyjavításokat végeztek, „jöllehet kapacitásuk és felszerszámozottságuk erre kevésbé alkalmas”. Hozzátehetjük, erre a barkácsoló üzemmódra mégis rákényszerültek, mert az állami központi keretek közötti javítóbázis és alkatrész-utánpótlás kiszámíthatatlan volt. Mindezen körülményeknek egyik negatív következménye volt a minőség hiánya, az újabb meghibásodás és termeléskiesés. A strukturális problémát már önmagában az is generálta, hogy a javítóműhelyeket eleve nem vagy csak alig alakítottak ki. A karbantartást rendszerint a téeszudvaron végezték, ahogy fogalmaztak, „nem kielégítő szakszerűséggel”. A téeszek például a gépek zsírozásához és olajcseréjéhez szükséges berendezésekkel, kompresszorokkal nem rendelkeztek. Helyettük az erőgépekhez tartozó kompresszorokat használták, ami túlzott igénybevételt, gyorsabb elhasználódást eredményezett.⁵⁴ A téeszudvarok kaotikus képét fokozta az akkumulátorok tárolására szolgáló helyiségek hiánya is. Elvileg egy 50-60 darabból álló gépparknak legalább 80-100 darab akkumulátorra volt szüksége ekkoriban.⁵⁵ Karbantartásuk és javításuk szaktudást feltételezett, amire a téeszek többségében nem volt szakember. A szakszerűtlen tárolás és kezelés, a nyilvánvaló környezeti károkon túl, azt is eredményezte, hogy a készülékek élettartama rendkívül alacsony volt. Alapvető gondot jelentett, hogy műszaki probléma esetén az észlelésen túl magát az adott tárgyat a téeszekben sokszor egyszerűen nem tudták bemérni. A mindennapok feszültségeit ezen példákön keresztül is értelmeznünk kell.⁵⁶

További terhet jelentettek az évről évre növekvő felújítási költségek. Az erő- és munkagépek javítása (millió forintban) 1961 és 1967 között az állami gazdaságokban másfélszeresére, a téeszekben közel nyolcszorosára emelkedett. Az előbbi esetben ez az összeg 1967-ben 758,1 millió forint, az utóbbi körben 2449,1 millió forint volt. Mindezzel párhuzamosan, a felszámolás alá került géppálmások gépparkjának javítási költségei mintegy a felére estek vissza (1967-ben 315,6 millió forint). Mindhárom üzemtípust összegezve, a felújítási költségek összegét 1967-ben 3522,8 millió forintba tették. A mezőgazdasági

⁵⁴ Ma is a fülemben vannak az ebben a milióban gyakori megfogalmazások, amelyek drasztikusan, de itt áttílizáltan minősítették az „elfuserált üzemet”. Egy nyári, középiskolai „termelési gyakorlat” téesz-gépjavító műhelyben eltöltött heteinek emléke 1975-ből.

⁵⁵ A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. augusztus 22. MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 16.

⁵⁶ Borsod-Abaúj-Zemplénben látszólag paradox helyzetről tudósítanak: „A mezőcsáti járásban pl. a vizsgált 6 termelőszövetkezet közül egy termelőszövetkezet rendelkezik a tolómérőn kívül mikrométerrel és négy termelőszövetkezet porlasztó bemérőkészülékkel, egy termelőszövetkezet kompresszió végnymás mérő készülékkel. A szerencsi járásban a vizsgált termelőszövetkezetek közül a tolómérőn és egy-két mikrométeren és porlasztóbeállító készüléken kívül négy termelőszövetkezet rendelkezik akkumulátor cellavizsgáló műszerrel.” A mezőgazdasági vállalatok főbb gépesítési és gépüzemelési problémái. 1969. aug. 22. MNL OL XVII-2-a. KNEB 645. dob. T.158. 17.

üzemek gépjavítási költsége 1968-ban, a minőségi romlás és közel 10%-os áremelkedés hatására is 4,4 milliárd forintra rúgott.⁵⁷ A problémák súlyát érzékeltetve, az 1969. évi tapasztalatok összegzése a következőképpen hangzott: „a gépállomány átlagos kora növekszik, a gépjavítás költsége jelentősen emelkedik. A főbb okok a beruházási források (amortizációs-fejlesztési alap, hitel) elégtelenségében, az állattenyésztési beruházások (jobban dotált) elszívó hatásában és a javítási kedvezmény összegében jelölhetők meg, melyekben az üzemek értékítélete is érvényesült”. A vizsgálatot folytatók javaslatukban azt írták, hogy „a minisztérium tervkonceptiója szerint 1971–75. években a traktorok átlagosan 10 évig történő üzemelésével számolnak. Ezzel a vizsgálatban részt vett szakemberek és az érintett üzemek, de mi sem értettünk egyet, mert a traktorok 6 éven túli használata már gazdaságtalan”. Állításuk szerint az évi 8-10 ezer traktor vásárlása is csak szinten tartást (nyolcévi élettartammal) és részleges korszerűsítést jelentett volna.⁵⁸

Négy évvel később, 1974-ben a fent idézetekből látható problémahalmaz (az adósságspiráltól kezdve a technikai, technológiai feszültségekig) következő helyzetképeivel találkozhatunk: „A mezőgéphálózat gyártástechnológiai színvonala – vállalatonként differenciált mértékben – túlnyomórészt elmaradott, korszerűtlen s nem biztosítja az igényeknek megfelelő műszaki színvonalú gyártmány előállítását s a gazdaságos gyártás feltételeit.” Az 1974. évi termelési normaóraigényben a kézi műveletek aránya 68%, az üzemi szerszám-géppark 15%-a húsz évnél idősebb, de a tíz évnél idősebb gépek aránya is 57% feletti volt. A technológiai elmaradottság igen negatívan hatott az előállított gépek minőségére, a gyártás gazdaságosságára és termelékenységére. A kedvezőtlen hatást elsősorban a gyártmányok alacsony üzembiztosságában és élettartamában, valamint az alkatrészek csereszabotosságának hiányában nevezték meg. Összességében ez eredményezte a hazai gyártású mezőgazdasági gépekről kialakult negatív véleményt.⁵⁹ A külföldi összehasonlítás még inkább fokozta a frusztrációt, hiszen a fejlett mezőgépiparral rendelkező országokban a mezőgépipari vállalatok összlétszámának 6–8%-a foglalkozott fejlesztő tevékenységgel. Magyarországon ez az arány, az élelmiszer-gépiparhoz hasonlóan, 2–3% volt.⁶⁰

⁵⁷ Uo. 18–21.

⁵⁸ Uo. 23–25. A MÉM főosztályvezető-helyettesének 1971. évi írása szerint, az 1969. évi dokumentáció alapján, a 70 ezer traktort, 12 ezer tehergépkocsit, 11 ezer arató-cséplő gépet és további munkagépeket jelentő állóeszköz-állomány mintegy 42%-a elhasználódott. Kommentárja: „A nyilvántartás szerinti elhasználódásnál a valóságos helyzet kedvezőtlenebb, mert a mezőgazdasági gépek jelentős részénél (3,5 tonnás pótkocsik, vetőgépek stb.) az erkölcsi elavulás gyorsabb a hivatalos időnél.” *Népszabadság*, 19. évf. 34. sz. 1971. február 10. 10. (A gépberuházások lehetőségei a mezőgazdaságunkban.); Homokhátsági mintavételünk szerint a szűkös beruházási keret a gépesítést is meghatározta. Az egy traktoregységre jutó szántóegység (a különböző művelési ágak összehasonlítására alkalmazták) 158 volt. A régi típusú, elavult gépek Duna-Tisza közti tömege, aránya miatt ebben a régióban az átlaghoz képest 37%-kal több szántóegységgel kellett megbirkózni. A teljes és nyilván használatban lévő gépállomány negyede hivatalosan nulla értéket képezett. Előterjesztés Bács-Kiskun Megye Homokhátság termelési körzetének kiemelt fejlesztésére. Kecskemét, 1973. január 8. MNL OL XIX-K-9-ax. 36. dob. 247. t. 8.

⁵⁹ MÉM Gépgyártási Főosztály szigorúan titkos jelentése, 1974. MNL OL XIX-K-9-ak. 5. dob. 0514. sz. ir. 5–6.

⁶⁰ Uo. 8–11.

A kortársi hivatalos statisztika szerint a kukorica és a takarmánynövények vetésterülete 1973-ban elérte az összes szántóterület 44%-át. Ezen belül a kukorica 1 482 000 hektár vetésterületével az össz-szántóterület 29,5%-át képezte. A kukorica megelőzte a búzát, és a növénytermesztés vezető ágazata lett.⁶¹ A kiváló kukorica- és takarmánytermelési adottságok (talaj, éghajlat) alapján a következőképpen értékelték a helyzetet: „Valamennyi hazánkban feltárható nyersanyagforrás (szén, bauxit, olaj stb.) közül a kukorica-takarmány komplexum adja máris a legnagyobb bruttó termelési értéket.” A mintegy 1,5 millió hektár kukorica és a legfontosabb takarmánynövények termesztése révén, az 1973. évi terméshezamok és árak alapján ebben a tekintetben mintegy 30-35 milliárd forint bruttó termelési értékkel számoltak. A fentiekben említett termelési struktúrát lényeges itt kiemelni, mert arra alapozva tervezték meg a korabeli sajtóban is széles körben hirdetett „takarmány-állattartás-hús” komplex programot is. Ennek azonban az egyik neuralgikus pontja szintén a gépesítés volt, mert annak szintjét a húsprogramhoz nem találták alkalmasnak.⁶² Külön kell figyelniünk az agrártermelés biológiai tényezőjére, ami a szocialista nagyüzemi kerektek között kockázati tényező lett:

Megoldatlan a betakarítási munkáknál a nagytömegű anyag átadása a betakarítógépektől a szállítóeszközökhöz. Hiányoznak a szállítás korszerű, nagyteljesítményű eszközei, a mezőgazdasági termények szállítását, manipulálását lehetővé tevő speciális felépítmények, a szállítóeszközök gyors ürítését, a beérkező anyag fogadását, a szérűn való manipulálását biztosító berendezések, eszközök. Ugyancsak megoldásra vár a kukorica- és takarmánytermelő gazdaságok nagyteljesítményű, központi szérűjének kialakítása, amely lehetőséget nyújt a biológiai-lag optimális időn belüli betakarított vegyes anyag feldolgozására, tárolására és folyamatos továbbítására az állattartás, illetve a felhasználók felé.⁶³

A gépesítés baleseti veszélyt és egészségkárosítást okozó hatását vizsgálva rámutattak a fentiekben leírtakkal összefüggő egyik következményre: a traktorállomány 46%-a több mint fele mértékben amortizálódott, a nullára leírtak részaránya meghaladta a 20%-ot, a „mezőgazdaságban éveként bekövetkezett halálos baleseteknek 10-15%-a (7-33 eset) például a védőkerettel el nem látott traktorok borulásánál következett be. Számításaink szerint 1973. I. 1-én a mezőgazdasági nagyüzemekben országosan mintegy 19-21 ezer (MTZ, Zetor-Super 50) védőkeret nélküli traktor üzemelt.”⁶⁴

⁶¹ A Mezőgépfejlesztő Intézet, Agrárgazdasági Kutató Intézet javaslata a kukorica- és takarmányellátás új iparszerű kialakításáról, 1974. október. (2-4. o.) MNL OL XIX-K-9-ax. 32. dob. 243. t. Termelési rendszerek. 2. A kivételes helyzetbe hozott bábolnai üzemtörténetre lásd Schlett 2007.

⁶² Például a KISZ védnöksége alatt kampánnyá vált húsprogram egyik lényeges összefüggésére, a hiánygazdálkodásra ebben a tekintetben is megragadható jelenségére egy példa a *Dunántúli Napló* (30. évf. 195. sz.) 1973. július 27-i számából: „a húsprogram akkor ér véget, ha végleg megszűnik a sorbanállás a húsboltok előtt”. (Baranya megye 210 000 sertést ad idén, 3. o.) A kaposvári folyamatokra lásd Bertalan 2023.

⁶³ A Mezőgépfejlesztő Intézet, Agrárgazdasági Kutató Intézet javaslata a kukorica és takarmányellátás új iparszerű kialakításáról, 1974. október (2-4.). MNL OL XIX-K-9-ax. 32. dob. 243. t. Termelési rendszerek. 4-15.

⁶⁴ A Központi Népi Ellenőrző Bizottság jelentése a mezőgazdasági nagyüzemek munka- és egészségvédelmének, valamint munkahelyi szociális ellátottságának helyzetéről, 1973. szeptember 17. MNL-OL XVII-2-a-13-1973-322-55006. (837. doboz, 8-9.).

A rendszerszintű feszültségről sokatmondó a MÉM Stratégiai Gazdasági Elemző Központjának belső jelentése. Háromszáz téteszben gyűjtött 1975. évi információk alapján rámutattak arra is, hogy a holtmunka-felhasználás sokkal több volt, mint a hozam. Összegzésük szerint a műszaki fejlesztés végeredményben több ágazatban kedvezőtlen hatással volt az önköltségre.⁶⁵

A gépesítés leírásai is a termelést napi szinten meghatározó hiányról, a „pazarlás progressziójáról”, egy „monumentális pilótajátékról”⁶⁶ szólnak, ahogyan ezt Miklóssy Endre a rezsim egészére érvényesen megfogalmazta.

Kényszerkollektivizálás utáni emberi erőforrás a mezőgazdaságban

A mezőgazdaságban dolgozók számának drasztikus csökkenését regisztrálták 1949 és 1964 között: az egyik statisztika szerint 631 ezer fővel kevesebben dolgoztak az agrárvilágban, s ezen perióduson belül is az 55%-os csökkenés a kényszerkollektivizálás befejező éveire esett. Az erőltetett iparosítás eredeti állami szempontja tehát érvényesült, hiszen végrehajtották a munkaerő átcsoportosítását.⁶⁷

Ahogy a Földművelésügyi Minisztérium (FM) Munkaügyi és Szociálpolitikai Osztályán rögzítették, a mezőgazdasági népesség csökkenése világtendencia volt. Azt azonban nem teheték szóvá hivatalos jelentésükben, hogy a szovjetizált országokban, a lengyel és a jugoszláv út részleges kivételével, a radikális váltás az állami erőszak és paraszti identitás-törés révén történt meg. Az ipari munkalehetőségek tömeges megnyitása a mezőgazdasági körülményekhez és perspektívához képest előnyösebb munkabért és szociális juttatást jelentett. Ez különösképpen azok számára volt kiszámíthatóbb, akik a kényszerkollektivizálás legrosszabb helyzetű, „gyenge” téeszeiben rekedtek. Ezt a szituációt 1965-ben hangsúlyozottan úgy értékelték, mint amik „olyan hátrányok, amelyek veszélyeztetik a mezőgazdaság terveinek végrehajtását és ezen keresztül az egész népgazdaságra károsak”.⁶⁸

A szocialista projekt számára az egyik legfontosabb problémát abban látták, hogy az elvándorlás mértékét nem tudták ellensúlyozni a beígért mezőgazdasági anyagi-műszaki ellátás növelésével. Kiemelten a fiatalok tömeges ipari munkavállalása miatt még feltűnőbb volt a téeszekben maradtak előnytelen korösszetétele. Sok volt az idős ember, és igen magasnak számított a nők aránya. A legsúlyosabb helyzetben ebben az összefüggésben is a „gyenge” téeszek voltak.⁶⁹

⁶⁵ STAGEK-jelentés (Tomka József, Tóth Bertalan, Mihály Andrásné, Szűcs Katalin) a főbb mezőgazdasági ágazatok költség-, hozam- és jövedelemviszonyairól 1971-1974 között a tsz-ekben, 8. 1975. MNL OL XIX-K-9 ax. 29. dob.

⁶⁶ Miklóssy 1998, 9.

⁶⁷ FM Munkaügyi és Szociálpolitikai Osztályának jelentése a mezőgazdaság távlati munkaerőhelyzetéről, 1965. november 1. MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ö. e. Mg. 988-3. 146.

⁶⁸ Uo. 146.

⁶⁹ Uo.

1964 végén 1 062 ezer téleszttag egyharmada (356 ezer fő) nyugdíjkorhatár feletti volt. Ők voltak azok, akik joggal érezhették úgy, hogy valójában az állam számára csak a földjük kellett. Összlétszámuk 38,4%-át nők (407 ezer fő) képezték. A napi téestmunkavégzés, a tényleges munkaerő összetétele szempontjából is lényeges hatása lett, hogy a tagok 64,2%-a 50 éven felüli (683 ezer), a 20 és 50 év közöttiek aránya 34,2% (363 ezer fő) volt.⁷⁰

A kollektivizálási kampányban született 1960. évi kormányhatározat a téeszttagok öregségi és munkaképtelenségi járadékáról szól.⁷¹ A társadalmi gyakorlat mintegy öt éves tapasztalatát a matyók közé számító szentistváni VII. Pártkongresszus téeszttagok körében tájékoztató Kiss Gyula 1965-ben így foglalta össze:

A főprobléma az idősebb évjáratúaknál persze itt is az öregségi járulék és a nyugdíj összegének alacsony volta. S hogy ráadásul még ezt a kis összeget is magasabb korhoz kötik, mint a „a többi dolgozónál”. „Hogy itt jóformán nincs korhatár”. – sóhajtják. A havi 260, illetve 315 forinthoz 800 négyyszögöl háztáji jön, aminek a haszna lehet évi 2000 forint. Még az 500 forintot se éri tehát el [...] Minek írjam ide panaszait, közismert valamennyi. Az öregségi járulékot tréfás szóformálással „hunydíj”-ra keresztelték át.

Saját kebelén belül egy ilyen jó tsz sem tudja megoldani szociális problémáit. Az öregségihez három évi tagsági viszonyra van szükség. Havonta 37,50 Ft-t kell fizetni a majdani öregségi díj folyósításának reményében. Nevek röppennek föl, azok nevei, akiknek épp akkor telt le a három évi „próbaidő”, amikor halálos ágyán lefoglalták földpattanó szemhéját.

„Nincs már enyém a földné” – hajtogatták –, bér munkás lett a paraszt is, minek kivételeznek? „Lássák be, annyit nem bírna el az állam. Talán később.”

Nyomban kész erre is a felelet: „Ne adjanak annyit, mint az iparban, meg a tisztviselőknek, adjanak kevesebbet, úgy, hogy az övéket szállítsák le valamivel, tegyék a mienkhez. Csak annyival [...]” S aztán új érv kerül elő, szangvinikusabb mint az előbbi: „Mink adtuk a földet a közöshöz, mégis jóformán nekünk semmi se jár. A munkás adta a gyárat, mert nem az övé volt...” A mezőgazdaság is beolvadt a „nagy államba”, mégis úgy „kezelik”, sokszor, „mintha kívül állana...” „Amíg fiatal, s dolgozik az ember, jól van, de ha megöregszik...”⁷²

A téesztvilágban csapdahelyzet alakult ki: „a termelőszövetkezetek termelési tervének teljesítéséhez a ténylegesen dolgozó, munkaképes korú tagság munkaereje nem elegendő. A hiány a nyugdíjas tagok, valamint a családtagok munkaerejével sem pótolható. A csúcs-munkák időszakában külső munkaerő (ipari dolgozók, diákok, katonák stb.) igénybevétele szükséges, de még így is jelentős az el nem végzett és késve végzett munka, ennek következtében a népgazdasági kár”. A téesztbe kényszerítettek, családtagjaik és más „külső munkaerők” rendszeresen csak akkor voltak hajlandók dolgozni, ha munkadíjukat és a szociális juttatásokat tervezhetően előre látták. Az állami beszolgáltatás után a téesztkek többsége hivatalosan sem tudta biztosítani a tagok folyamatos díjazását, miközben folyton szembesültek a foglalkoztatottak diszkriminatív helyzetével. Önmagában is sokatmondó,

⁷⁰ Uo. 147.

⁷¹ A 70. évet betöltött férfi, illetve a 65. évet betöltött nő téeszttagokra vonatkozott, akik földjüket és „kötelezettség alá eső egyéb vagyontárgyaikat” hivatalosan „bevítették” a „közösbe”. A MFMPK 6/1960. (II. 14.) sz. rendelete az mgtsz-tagok öregségi és munkaképtelenségi járadékáról. *Magyar Közlöny*, 13. sz.

⁷² Kiss 1966, 308.

hogy évről évre növekedett azon téészek száma, ahol a termelési feladatokat a tagok nem tudták ellátni, ezért alkalmazottakat kellett felvenni. Ez a helyzet különösen a „gyenge” téészeket állította megoldhatatlan feladat elé.⁷³

Az egyik 1968. évi áttekintésben részletesen tárgyalták az úgynevezett megkülönböztetett támogatás módozatait. A földadó csökkentésének hatása a „gyenge” téészekben azt mutatta, hogy a kilenc aranykoronánál gyengébb minőségű földeken egy munkanapra számítva, 50%-kal több adót fizettek, mint azok az üzemek, amelyek nem kerültek be a támogatottak közé. Ebből is látszott a támogatott téészek „kisebb eltartó képessége, a foglalkoztatás kisebb mértéke, vagyis a területre jutó kisebb munkanap-teljesítmény”. Azonos földminőség esetében nem tapasztaltak eltérést. 1968-ban a téészek 1,1 milliárd forint földadót fizettek, ebből 160 millió jutott a „gyengékre”. További adatok közlése nélkül nyilvánvalónak gondolták, hogy azokban a gazdaságokban, amelyekben viszonylag nagy a közös munkában részt vevő nem aktív korú tagok aránya, az egy dolgozó tagra kimutatott részesedés magasabb volt a valóságnál.⁷⁴

2. táblázat. Nyugdíjas, járadékos téésztágok és családtagok aránya a „közös munkában” 1968-ban

Megye	Nyugdíjas és járadékos tagok aránya az aktív tagok %-ban		A közös munkában részt vevő családtagok az aktív tagok %-ban	
	támogatott téészekben	nem támogatott téészekben	támogatott téészekben	nem támogatott téészekben
1. csoport				
Baranya	42,2	35,6	16,8	11,8
Fejér	45,7	35,5	10,7	20,6
Győr-Sopron	43,0	33,8	16,3	25,3
Komárom	53,7	36,8	6,4	21,5
Somogy	51,0	40,6	16,7	13,5
2. csoport				
Tolna	40,9	34,6	14,7	21,1
Vas	39,9	41,7	29,7	26,9
Veszprém	45,2	39,9	16,2	23,5
Zala	47,2	68,9	21,1	23,6
Bács-Kiskun	54,0	39,2	22,0	18,4
3. csoport				
Békés	40,7	33,9	13,6	12,5
Csongrád	36,2	37,3	19,7	11,4

⁷³ FM Munkaügyi és Szociálpolitikai Osztályának jelentése a mezőgazdaság távlati munkaerőhelyzetéről, 1965. november 1. MNL OL M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 14. ő. e. Mg. 988-3. 155.

⁷⁴ A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968. MNL OL XX-VI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz. 1–5.

Hajdú-Bihar	42,8	41,4	27,2	15,4
Pest	45,9	41,6	15,8	15,3
Szabolcs-Szatmár	37,9	34,8	19,1	22,8
4. csoport				
Szolnok	46,6	24,7	11,6	12,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	42,2	41,7	23,6	17,0
Heves	41,8	43,1	20,7	16,8
Nógrád	36,9	32,1	20,7	23,0
Átlag	43,9	39,7	18,03	19,6

Forrás: A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968. MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz. 1–5.

A 2. táblázat egyik tanulsága az, hogy az ígérettel szemben a téeszvilágban sem alakulhatott ki a „nyugdíjas paraszt” társadalmi kategóriája. Az aktív tagokhoz képest számított átlagos 44 és 40%-nyi nyugdíjas és a járadékosok tömege régiók szerint ugyan változott, de a lényeges összefüggés megmaradt. Velük mind az állam, mind pedig a család munkaerőként számolt.

Vergődés. Téeszvilág 1968-ban

A mezőgazdasági munka a legmunkaigényesebb ágazat volt. A technikai változások miatt csökkent az élőmunka aránya, de idényszerűsége változatlanul fennállt. Egyes, főként kertészeti munkák esetében a csúcsidőszakok kampánymunkájára is szükség volt. A termelési szerkezet megváltozása, az ebből eredő eltérő kézimunka-igény, a falusi lakosság elöregedése, a demográfiai apály, az ipar elszívó hatásának bizonytalansága egyaránt hátrányosak voltak a téeszekre is.⁷⁵

3. táblázat. A „közös munkában” részt vett téesztagok száma 1968-ban (1000 fő)

Év	Összesen	Ebből nem támogatott téeszben	Megkülönböztetett támogatásban részesített téeszben
1966	664,7	502,3	162,4 (24%)
1967	641,4	484,7	156,7 (24%)
1968	788,9	592,0	196,9 (25%)

Forrás: A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968. MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz. 3.

⁷⁵ A megkülönböztetett állami támogatásban részesült tsz-ek helyzete 1966–1968. években című jelentés, 2–3. MNL OL XXVI-K-5. 43.dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz.

Ismét szembesülhetünk ezen időszak statisztikáinak (3. táblázat) korlátaival, ugyanis ez esetben is megjegyezték, hogy az 1968. évi nagymértékű emelkedés oka a „munkaerő-nyilvántartásban dolgozó tagok értelmezésének megváltozása”, „ebben a formában tehát tendencia megállapítására nem alkalmasak”.⁷⁶ Mindezen szokásos hivatalos formula ellenére az alkalmazottak számnövekedése a 4. táblázat alapján a szöveges értékelésekben is folyton felbukkant.

4. táblázat. Alkalmazottak száma (1000 fő) a téészekben, 1966–1968

Év	Összesen	Az összesből nem támogatott téészekben	Az összesből megkülönböztetett támogatásban részesített téészekben
1966	73,1	51,6	21,5
1967	88,2	62,3	25,9
1968	111,3	78,5	32,8
1966 és 1968 közötti növekedés (%)	52,3	52,1	52,6
1966 és 1968 közötti éves átlagos növekedés (%)	23,4	23,3	23,5

Forrás: A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968. MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz. 3.

Az 1966 és 1968 közötti változásokat, a saját megfogalmazásuk szerinti „fejlődés” eredményét a következőképpen foglalták össze. A későbbi években mindinkább nyilvánvaló, időzített bomba hatása már ekkor is érzékelhető volt. Ugyan a támogatott üzemek mutatói általában kedvezőbbek voltak, mint a nem támogatottaké, és összességében a két üzemcsoport közötti szakadék tovább mélyült, ezért a jelentésírók is látták a vergődés fokozódását: „A három év fejlődésének tendenciája egyértelműen és sürgetően írja elő a megkülönböztetett támogatásban részesülő termelőszövetkezeteknek az eddiginél hatékonyabb megsegítést, mert különben néhány év múlva már ez a kör nemcsak súlyos gazdasági, hanem mély társadalompolitikai problémák forrásává válhat.”⁷⁷

⁷⁶ A megkülönböztetett állami támogatásban részesült tsz-ek helyzete 1966–1968. években című jelentés, 3. MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz.

⁷⁷ A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módozatai, 1968. MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz. 13.

5. táblázat. A megkülönböztetett állami támogatásban részesülő téészek megyei megoszlása 1968-ban

Megye	Támogatott téészek száma	Támogatott téészek az összes %-ában	A megye támogatott gazdaságai az összes támogatott téesz %-ában
1. csoport			
Borsod-Abaúj-Zemplén	155	61,3	17,1
Szabolcs-Szatmár	117	46,4	12,9
Zala	95	63,0	10,5
Veszprém	73	70,9	8,1
Nógrád	65	71,4	7,2
Összesen	505	62,6	55,8
2. csoport			
Somogy	63	30,6	7,0
Bács-Kiskun	58	30,1	6,4
Hajdú-Bihar	45	30,0	5,0
Csongrád	44	35,5	4,9
Heves	36	29,0	4,0
Összesen	246	31,04	27,3
3. csoport			
Pest	31	17,3	3,4
Baranya	27	25,7	3,0
Vas	20	19,8	2,2
Szolnok	17	13,6	1,9
Békés	15	10,9	1,7
Összesen	110	17,46	12,2
4. csoport			
Győr-Sopron	12	7,5	1,3
Tolna	11	10,3	1,2
Komárom	9	15,0	1,0
Fejér	6	5,7	0,6
városi téészek	6	20,0	0,6
Összesen	44	11,7	4,7
Mindösszesen	905	30,7	100

Forrás: MNL OL XXVI-K-5. 43.dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dosszié, 1.

A változó néven megjelenített gyenge vagy támogatott téeszek arányát mutató 5. táblázat adatai szerint a kényszerkollektivizálás befejezésekor kialakult kép szinte változatlan volt. A régiók közötti különbségek továbbra is megmaradtak. Az első csoportba sorolták az üzemszám és a megyei összes szerinti legnagyobb számú tömböt: Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár darabszám tekintetében egy képzeletbeli országos lista első és második helyén volt, míg a megyei arány szerint Veszprém és Nógrád állt az élen. Az, hogy az első csoportba tartozó hat megyében a téeszek közel 46 és 71%-a állami pénzforrás nélkül végképp működésképtelen lett volna, élesen rávilágít az állandósult válságra. Kiemelném még az egykor hagyományosan agrármegyéknek számító Somogy, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Csongrád megyéket, ahol a téeszek mintegy harmada szintén a támogatott körhöz tartozott.

Munka- és egészségvédelmi tapasztalat 1973-ban

Az Országos Munkaegészségügyi Intézet adatai és vizsgálatainak megállapításai egyértelműen bizonyítják, hogy 50 éven felüli traktoros alig van az üzemekben, de a traktorról nyugdíjba ment dolgozók száma is igen alacsony. (7. sz. melléklet). Legtöbbször gyomorbántalmak, belgyógyászati és mozgásszervi panaszok jelentkeznek. [...] Azt is feltárták, hogy az üzemek saját maguk gyártottak gépeket, berendezéseket, amelyeket a biztonságos feltételek figyelmen kívül hagyásával üzemeltetnek. Import gépeket is a biztonságtechnikai minősítések nélkül üzemeltetik. A minősítési szabályok a gyártót, a forgalmazót és a beruházót kötelezik a gépek munkavédelmi minősítésére, de a rendelkezések nem vonatkoznak az mgtsz-ekre. A téeszek részben ezért, részben pedig költségcsökkentés miatt mellőzik a gépek minősítését. Így azonban hiányzik a dolgozók biztonságos munkavégzésének egyik feltétele.⁷⁸

Az 1972. év végi adatok szerint a nyugdíjasokkal és a szakmunkástanulókkal együtt a téeszekben és az állami gazdaságokban összesen 1,3 millió ember tevékenykedett. A nők aránya a téeszekben 38%, az állami gazdaságokban 22% fölött volt. Az 50 éven felüliek látványosabban magasabb arányban voltak jelen a téeszekben (54,4%), szemben az állami gazdasági 14,7%-kal.⁷⁹ Az utóbbi arány azzal is összefüggésben állt, hogy az ott dolgozók társadalombiztosítási tekintetben ipari biztosítottaknak számítottak.⁸⁰

A mezőgazdasági nagyüzemek munka- és egészségvédelmére kiterjedő vizsgálatban értelemszerűen kitértek a közgazdasági feltételekre is. Ezen belül az úgynevezett szabályozók (felvásárlási ár, termelőeszközár, állami támogatás, hitel) szerint a téeszek és az állami gazdaságok működését vállalatszerűnek tartották. 1970–1972 között az állami gazdaságokban és téeszekben gépbe, gépi berendezésbe, épületbe 39,6 milliárd forintot fektettek. Csökkenő állami visszaforgatás („támogatás”) mellett saját alapból, hitelből a két ágazat költségvetési rovatában 27 milliárd forint szerepelt, amiből mintegy

⁷⁸ KNEB-jelentés a mezőgazdasági nagyüzemek munka- és egészségvédelméről és a munkahelyi szociális ellátottságról. 1973. szeptember 17. MNL OL XVII-2-a. 837. dob. 8–9.

⁷⁹ Uo. 2.

⁸⁰ Horváth 2020, 39–45.

2,5–2,7 milliárdot szociális és egészségügyi létesítményekre és berendezésekre fordítottak. A korábbi fejezetben írtak szerint is elmondható, hogy a téészekben is több új gép lett, de így is növekedett az elhasználódott és a termelésben tartott, nullára írt gépek és járművek mennyisége. Az állami gazdaságokra vonatkozóan a gépi beruházások arányát évi 40%-ra tették, de ennek ellenére sem tudták lecserélni a korszerűtlen gépeket és járműveket.⁸¹

A kényszerkollektivizálás befejezése után tizenkét-tizenhárom évvel későbbi önértékelés szerint is úgy látták, hogy a termelés többségében továbbra is korszerűtlen telepeken és eszközökkel folyt, ahol a „munka- és egészségvédelem, valamint a munkahelyi szociális ellátottság nem éri el az elvárható színvonalat”. A termelésben tartott elhasznált gépek, berendezések állandósították a baleseti veszélyforrásokat. A baleseti statisztika csökkenő tendenciát mutatott, de így is „igen jelentősnek” tartották azt, hogy azok száma 1972-ben 34 ezer volt. Ebből 160 halálos, 236 csonkolásos balesetnek minősült. A közölt állami gazdasági adatok szerint növekedett az egy balesetre jutó kieső munkanapok száma: 1972-ben 28,8 munkanap, ami 6,6%-kal több volt, mint 1970-ben. A bennünket elsősorban érdeklő téészvilágról ezt olvashatjuk: „A termelőszövetkezetekben, az állami gazdaságokhoz hasonlóan, csökkent a bejelentett balesetek, valamint a kiesett munkanapok száma. Ez utóbbi azonban még 1972-ben is 11%-kal magasabb az 1968. évinél. Az egy balesetre jutó kiesett munkanapok száma 22,9 volt, amely az 1970. évi szintet 6%-kal, az 1968. évit pedig több mint 13%-kal haladja meg.” A munkafeltételeket meghatározó elhasználódott gépek és berendezések lecserélését, a „kedvezőtlen termőhelyi adottságú szövetkezetekben” a tagság minimális jövedelembiztosítása mellett végképp nem tudták biztosítani. Kortársi leírás szerint az emberek nem dolgoztak itt szívesen. A helyi vezetést is állandóan feszültségben tartó hiányosságok bármilyen kiküszöbölési kísérlete a termelési költségek növekedését vonták magukkal, „[e]miatt a korszerűtlen, elavult munkahelyeken alig tapasztalható pótlólagos munka- és egészségvédelmi ráfordítás”.⁸²

A téészeknek elvileg saját szociális alapot kellett képezniük, ami az 1970. évi 800 millió forintról két éven belül 63%-kal lecsökkent. Ebben a tekintetben is érzékelhető a termelési mutatók „sikerességének” kreált volta. Az eleve kis összeg drasztikus süllyedése utáni maradékból kellett volna 1972-től a tagok betegsége esetén a keresettéítést vagy a baleseti keresetkiegészítést és segélyezést kifizetni. A papíron meglévő alapok gyakorlati felhasználásról sokat mond a kortársi összegzés:

A szociális alapból beruházásokra 1970-ben 7,4 millió, 1972-ben pedig 8,1 millió forintot fordítottak, mivel a szociális beruházások nagyobb részét, az említett 2,7 milliárd Ft-ot a fejlesztési célkitűzések megvalósítása során (pl. szakosított telepek) a fejlesztési alapok terhére finanszírozták. [...] Mivel a védelmi berendezések beszerzésének, kiépítésének és az azok

⁸¹ KNEB-jelentés a mezőgazdasági nagyüzemek munka- és egészségvédelméről és a munkahelyi szociális ellátottságról. 1973. szeptember 17. MNL OL XVII-2-a. 837. dob. 3.

⁸² Uo. 4–5.

üzemszerű fenntartásának költségei a termelés költségeit növelik, a mezőgazdasági üzemek elsősorban e tételeket hanyagolják el és rangsorban az utolsó helyre kerülnek.⁸³

A kimerült erőforrásokról 1978-ban

A KNEB 1978-ban tizenkét megyében 162 téesz és 17 szakmunkásképző iskola adatai alapján folytatott vizsgálatot.⁸⁴ 1960 és 1977 között országosan közel egyharmadára csökkent a téeszek száma (4507-ről 1425-re). Az 1978. évi értékelést célszerű szó szerint idézni: „Ezek a körülmények lehetővé tették a kedvező üzemnagyság kialakítását, a korszerű technikai és technológiai eljárások alkalmazását. Az 1960. évi termelési eredmények megháromszorozódtak. Ezt az eredményt a szövetkezeti munkaerő igen jelentős mértékű, mintegy 567 ezer fő aktív kereső – más népgazdasági ágakban történő – tervszerű átcsoportosítása mellett – a gépesítés és kemizálás fokozása, a szakképzettség növelése, számos új fajta alkalmazása, stb. útján – sikerült elérni.”⁸⁵ Makrostrukturális szempontból számos életszerű elem megjelent a megfogalmazásban, amelyek közül itt kiemelném a hagyományos agrártársadalom állami erőszak révén történt megtörését („tervszerű átcsoportosítás”), a gépesítést és a kemizálást. A kortársi szövegben érthetően nem vagy eufemizált módon érintett anomáliák, káosz vagy a környezetszennyezés – ebben a tanulmányban nem kifejtett – kérdéseit is tekintetbe kell vennünk a reális képalkotáshoz.

A szanalási eljárások során állandóan növekedett a gazdaságok átlagos területe. Az összevonások nem csupán a támogatott és nem támogatott kategóriákon belül történtek, hanem ezek között a csoportok között is előfordultak.⁸⁶

A jelentés készítői szerint a „tervszerű munkaerő-gazdálkodás” a legtöbb helyen nem alakult ki. Tudjuk, hogy ez a célkitűzés a szocialista projekt sokadik, eleve teljesíthetetlen programja volt. A vizsgált üzemek mérlegadatai szerint 1971–1976 között az összes tízórás munkateljesítés 195 millióról 157 millióra, 20%-kal süllyedt. A KSH adatai szerint ugyanabban az időszakban az aktív tagok száma igen jelentős mértékben (638 ezerről 500 ezer főre) 22%-kal csökkent. Feltételezve a dolgozók munkaidejének és munkaerejének egyenletes területi eloszlását, az aktív tagok munkája 1976-ban (157 millió munkanappal számolva) a munkaerő-szükséglet mintegy 80%-os fedezetére volt elégséges. Tehát az egykor gondolt „főlőslegből” végül ebben a tekintetben is hiány lett. Visszatérve az előbbi

⁸³ Uo. 5. Az állami gazdaságok az elszámolt nyereségből ilyen alapot nem képezhettek, ezért szociális célú kiadásait a részesedési alap terhére kellett elszámolni. Uo.

⁸⁴ A következő megyék (11) hivatalaira utaltak, amely névsor alapján valószínűsíthető, hogy ezekre a területekre és még egy, itt név nélkülre vonatkozott a vizsgálat: Baranya, Békés, Csongrád, Győr, Komárom, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Tolna, Zala. KNEB-jelentés a mezőgazdasági tsz-ek munkaerőgazdálkodásáról, 1978. február 28. MNL OL XIX-K-9-d. 79. dob. 1.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ A megkülönböztetett támogatás többleteszközei megteremtésének módjai, 1968. MNL OL XXVI-K-5. 43. dob. Munkaerőhelyzet 1968–1975. 5. dossz. 1.

adatsorra, az említett 80%-os munkaerő-fedezet a területi szóródások miatt ténylegesen 73% volt. A hivatalos belső vizsgálat szerint a téeszek a termelési feladatok folyamatos és rendszeres ellátásához, továbbá a munkacsúcsok időszakában munkaerő-szükségletük mintegy 27%-át alkalmazottak (15%), nyugdíjas és járadékos téesztagok (6%), családtagok (2%), alkalmi és egyéb munkaerő (4%) bevonásával tudták valamennyire biztosítani. A fent említett KSH-adatok 1971. évi 500 ezres tömbjéhez képest ilyen módon, átlagosan 619 ezer fő végezhetett el ennyi munkamennyiséget. Miközben 22%-kal csökkent az aktív téesztagok létszáma.⁸⁷

A hivatalos statisztikai átlagokban és arányokban is érzékelhető a társadalmi mértékű önkizsákmányolás. Hasonlóképpen az ehhez kapcsolódó politikai mobilizáció, a bevezetőben említett újabb társadalmiasítás és sajátos indoktrináció az agrárvilágban a következő leírásban jól megragadható. Másrészt ebből az összefüggésből kiindulva számos egyéni és kollektív történet még jobban érthetővé válik:

A szövetkezetek a munkacsúcsok enyhítésére számos helyen változtattak a vetésszerkezeten, lépcsőzetesen érő növényfajtákat vetettek, javították a munkaszervezést, stb. A mezőgazdasági termelés jellegéből adódó, továbbra is jellemző munkacsúcsok munkaerő fedezetének megteremtésére a termelőszövetkezetek a 3188/1977. MT számú határozat alapján intézkedéseket tettek. Mozdósították belső munkaerő tartalékaikat. Megszervezték – családlátogatással, egyéni vállalásokkal, üzemi kikéréssel, stb. – a területen élő, nem mezőgazdasági dolgozók munkába bevonását. Szerződést kötöttek az iskolákkal, vállalatokkal, a honvédséggel és különböző intézményekkel az elvégzendő munkára, valamint a munkavégzés feltételeire. Ugyancsak e cél érdekében néhány megyében már a termelőszövetkezetek is bekapcsolódtak a KISZ építőtáborok létesítésébe, fejlesztésébe.⁸⁸

A kortársi rádió- és tévéhírek, súlyozott fontossággal hangszerelt újságcikkek és „ünnepi szónoklatok” mintha a kényszerkollektivizálás idejét is felidézték volna az idősök számára: ismét a „társadalmi ügyre” hivatkozva várták a falvakban maradtak aktív részvételét. A háttérben a régről ismert mindennapi és strukturális feszültségek voltak: a dolgozó emberek, és különösképpen szakképzettek hiánya. Az utóbbi főként a növénytermesztés, adott feltételek melletti nehezen gépesíthető munkáiban, valamint az állattenyésztés főleg hagyományos keretek közötti telepein; de ugyanakkor magas gépesítettségi szinten és a szakipari munkákban is állandósult. Amit korábban tapasztalhattunk a téeszegyesítéseket meghatározó valódi okokról és következményekről, azt 1977-ben úgy összegezték, hogy az árak és szabályozók gyakori változásai mellett az egyesítések a termelést és gazdálkodást hosszú ideig bizonytalanná tették minden szereplő számára.⁸⁹

⁸⁷ Uo. 2–3. Lásd még Nagy 1978.

⁸⁸ KNEB-jelentés a mezőgazdasági tsz-ek munkaerőgazdálkodásáról, 1978. február 28. MNL OL XIX-K-9-d. 79. dob. 3.

⁸⁹ Uo. 3–4.

Üzemszervezet és munkarend

Az egy téeszre jutó tagok számának növekedésével párhuzamosan az összevonásokkal együtt az egy üzemre jutó terület átlaga 4000 hektárra növekedett. Ezzel egyidejűleg az üzemi foglalkoztatottak létszáma is átlagosan 400-500, olykor 800-900 főre emelkedett. Minél nagyobb volt a létszám, annál nagyobb jelentősége volt az üzemszervezet és munkarend hatékonyságának. A téeszekben általában az ágazati (növénytermelés, állattenyésztés, gépüzem), illetve a területi (üzemegységnyi) üzemszervezési forma kombinációja volt a jellemző. Az üzemszervezet rendszerint utólagosan igazodott a termelés, a munkaerő-szükséglet, a technikai ellátottság, valamint a központi célkitűzések követelményeihez. Ez az utólagos és folyamatos korrekciós kényszer, kísérlet szintén rendszerspecifikus jelenséggé vált, amelynek elsődleges oka a vizsgálatot végzők szerint is az volt, hogy

[...] az üzemek jelentős része nem jutott el a korszerű üzemi szervezet kialakításának igényéig, de az ezzel kapcsolatos tudományos fejlesztő-kutató munka is késedelmesen indult meg. Ennek következménye, hogy a termelőszövetkezetek jelentős részében nem található olyan korszerű üzemi szervezet, ahol a termelés mérete, technikai színvonala és az adott terület mellett a munkaerő hatékony kihasználtsága biztosított lenne.⁹⁰

Optimális eszközhasználással összhangban álló munkarendről általában nem lehetett beszélni, ami logikusan következett a folytonos szanalási eljárásokból, téeszegyesítésekből. Csupán a zárt termelési, iparszerű rendszerekbe tartozó, nagy értékű gépek kihasználása érdekében és a szakosított állattenyésztő telepeken fordult elő a két műszakos, illetve folyamatos üzemeltetés.⁹¹

A mezőgazdaságban elvileg általános volt a tízórás munkarend. A társadalmi gyakorlat azonban ettől eltért. A növénytermesztésben és a szállítási munkákban nyújtott, hagyományosnak mondott munkaidő volt jellemző. Ez utóbbi végképp nem vonzotta a fiatalokat, különösképpen az állattenyésztésben, amely a termelőhelyek 73%-át alkotta; látványossá vált az elöregedés. A jelentésírók kifejezetten feszültségről számoltak be, hivatkozva ezen munkakörök lebecsültségére. További feszültségforrást, ellentétes tendenciát képezett az, hogy míg a téeszek aktív és nyugdíjas, járadékos tagjainak összlétszáma az 1974. évi 952 ezerről 1976. évben 921 ezerre csökkent, addig a 60 év alattiak létszáma 11%-kal (516 ezerről 572 ezerre) növekedett. Az első ránézésre pozitívnak gondolt folyamat mögött azonban nagyarányú fluktuáció húzódott meg. A létszámváltozás adott esetben elérte a foglalkoztatottak 40-45%-át. A kilépők zöme távozását a munkaidő hosszával, a nem megfelelő munkahelyi ellátottsággal, az alacsony jövedelmi szinttel és a munkahelyi miliővel, továbbá az igen nehéz fizikai igénybevétellel magyarázta. Az említett életszerű motivációk

⁹⁰ Uo. 6.

⁹¹ Uo.

a kilépők többségét befolyásolták, amikor sokszor nem sokkal magasabb bérért, ingázással egybekötött más munkát, és úgymond jobb munkakörülményeket kerestek és találtak.⁹²

A téeszekből való „menekülésben” többségében jellemző volt a szakképzett (gépkocsivezető, szerelő, szakiparos), életkoruk szerint is életerős, 25–45 év közöttiek távozása. Szemben voltak a belépők, akik – bár „szintén fiatalabb korosztályhoz tartoznak – szakmai képzettségének, emberi magatartásának színvonala gyakran alacsonyabb az eltávoztakénál. Tehát a fluktuáció a munkaerő minőségi összetételét kedvezőtlenül befolyásolja, s erőteljesen sürgeti a képzés fejlesztését, fokozását”. Sok újonnan belépő rendszerint téesztag szülők gyereke volt, akik a sorkatonai időszak előtt azért léptek be, hogy háztáji területhez és egyéb „előnyökhöz” jussanak. Kortársi megfigyelések szerint ők statisztikai szempontból javították az összetételt, de többségük végül nem tért vissza a téeszbe.⁹³

Egy 1976. évi vizsgálatban részletesen foglalkoztak a téeszekben dolgozó nők körülményeivel. A szocialista projekt során a nők tömeges munkába állítása a szovjet tömb országaira jellemző általános jelenség volt.⁹⁴ Ugyanakkor ennek részletei a falvak és a téeszek világában tovább differenciálódtak, hiszen itt az látszódtott, hogy a női téesztagok 17%-a a kötelező munkanapot hivatalosan nem teljesítette, és további 34%-uk is csak 200, téeszben végzett munkanapot tudott elszámoltatni. E jelenséget az üzemi adottságokkal, termelésszerkezettel, a folyamatos foglalkoztatás eltérő lehetőségeivel, a háztáji gazdasági munkával és nem utolsósorban a községek alacsony szintű szociális ellátottságának hiányával (óvoda, bölcsőde, üzemi étkezés stb.) magyarázták.⁹⁵

Az adatok szerint a tagok évi munkanap-teljesítménye átlagosan 229 nap volt. Ezen a körön belül közel 22%-uk évi tíz órával számolt 300 munkanapot teljesített, amit jelentős túlfoglalkoztatottnak tartottak. Átlagon felüli munkaórát teljesítettek a gépkocsivezetők, erőgépezetők, rakodók és az állattenyésztésben dolgozók. Ezen helyzet alapvető oka a szakképzett munkaerő hiánya volt. Helyettesítésüket általában nem tudták megoldani. A jelentős túlfoglalkoztatottság következményének tartották, hogy a traktorosok, rakodómunkások, tehenészek egészségkárosodása 50 éves korukban már jelentős arányú volt.⁹⁶

A vizsgált téeszekben a dolgozók 23,4%-a rendelkezett szakmai képzettséggel. Összességében ez az arány megfelelt az iparban foglalkoztatottakénak, a „gondot” abban látták, hogy „ágazatonként nagy mértékben differenciált, sőt nagyon szélsőséges a szakmunkás ellátottság”.⁹⁷

⁹² Uo. 7–8.

⁹³ Uo. 8.

⁹⁴ A *Népszabadság* 1973. szeptember 7-i (31. évf. 209. sz.) kiadásának első oldalán „Nők a tsz-ekben” cím alatt a „mostoha” helyzetben lévő Borsod megyei üzemekről írtak. Ötven téeszben vizsgálták a nők helyzetét, akik a tagság majdnem felét adták, miközben a foglalkoztatásuk „több helyen” nem volt megoldott.

⁹⁵ KNEB-jelentés a mezőgazdasági tsz-ek munkaerőgazdálkodásáról, 1978. február 28. MNL OL XIX-K-9-d. 79. dob. 8.

⁹⁶ Uo. 9.

⁹⁷ Uo. 8–9.

A növénytermesztés nem gépesített területein, így például a kertészetben, a rendszeresen foglalkoztatottak 9,2%-a, az állattenyésztésben 14%-a rendelkezett szakképesítéssel, ami „fékezően hatott” a hatékonyságra. Vizsgálatuk szerint „például átlagosan az 1 fő felső és középfokú vezető beosztású dolgozó 2 fő szakképzett és 9 fő szakképzetlen, illetőleg betanított dolgozót irányít”. Hivatkoztak az ágazati sajátosságokra, valamint a szakmunkás-utánpótlás és -képzés problémáira is. A nyolc osztályt végzettek közül

[...] évről-évre alacsonyabb arányban választják a mezőgazdasági szakmákat. Jellemző például, hogy a vizsgált szövetkezeteknél ifjúsági képzésből 1977–79. években mindössze 849 fő belépése várható, ami a jelenleg munkában álló fizikai dolgozók 1,5%-ának felel meg. Ezek a beiskolázási gondok egyre nagyobb feszültséget okoznak a termelőszövetkezetekben, de a képzési intézmények működésében is. Ugyanakkor általános gond az is, hogy a beiskolázottak nagyon alacsony tanulmányi átlaggal (2,2–2,5) kerülnek a szakmunkásképző iskolába.⁹⁸

A téeszek gazdasági mutatói az 1980-as években

Igen tanulságos az a közgazdasági szempontú, nyolcvan példányban a döntéshozói kör számára írt elemzés, amely a téeszeket (1369) az 1970-es évek végi és 1980. évi termelési mutatók alapján sorolta kategóriákba.⁹⁹ Az *első* csoportba azok kerültek, amelyek a „vállalati gazdálkodás feltételeivel nem, vagy alig rendelkező üzemek” voltak. Számuk 1978-ban 353, ezek hivatalosan is veszteséges gazdaságok voltak. A magyarországi téeszekben foglalkoztatottak 21%-a, a téeszterület 24,4%-a, azaz 1,2 millió hektár tartozott ebbe a körbe. Az itt foglalkoztatott 130 ezer fő évi keresete mintegy 6000–9000 forinttal elmaradt valószínűleg az agrárvilágban számított országos átlagtól.¹⁰⁰

Itt is kiemelném az elemzés háttájira vonatkozó részét: „Ezért, amikor a háztáji tevékenység általános társadalmi szükségességét hangoztatjuk, akkor azzal különösen számolni kell, hogy azokban a szövetkezet-csoportokban is alapvetően szükséges a háztáji tevékenység, ahol a szövetkezet, mint nagyüzemi háttér, súlyos gondokkal küszködik.”¹⁰¹

Az 1970-es évek végétől követett mutatókat is figyelembe véve, a belső önértékelés szerint egyértelmű következtetés a következő volt:

A múlt tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy ezek az üzemek olyan körbe kerülnek, amelyből gyakorlatilag nincs szabadulás. [...] Mégis a végkövetkezmény az, hogy 1,2 millió hektár földön nem lehet hatékony vállalati tevékenységet folytatni.¹⁰²

⁹⁸ Uo. 9.

⁹⁹ A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa Közgazdasági Főosztályának szolgálati használatra szánt, Huszár József által aláírt értékelése a téeszekről, 1980. május. MNL OL XIX-K-9-ax. 6. dob. Közgazdasági jelentések. 23-t.

¹⁰⁰ Uo. 7.

¹⁰¹ Uo. 11.

¹⁰² Uo. 11–15.

Az *első* csoporthoz tartozók körében olvashatunk átmenetinek mondott kivételekről is, így például az évtizedek óta válságrégióinak számító Borsodról. Ezen kivételek azonban alapvetően arról szólnak, hogy a kényszerszövetkezetek az egykori hivatalos céljuk szerinti mezőgazdasági tevékenységből lényegében nem tudtak működni, ezért mindinkább az ipari, építőipari szolgáltatásban voltak érdekelték. Így például a fővárosban vállaltak munkát, miközben a növénytermelés és állattenyésztés termelése 2,6 illetőleg 3,7%-kal csökkent. Észak-Magyarországon „az irányítás jobban elismeri a budapesti, vagy egyéb nagyvárosi székhelyen végzett parképítést, vagy lomtalanítást, mintsem a fakitermelésben rejlő érdekeltséget erősítette volna”.¹⁰³

A belső elemzés a *második* körbe az egy főre jutó bruttó jövedelem (44 ezer Ft/fő és 60 ezer Ft/fő között) alapján sorolta az „átlagos gazdálkodást elérni képes üzemeket”. 430 gazdaságról volt szó, amelyek „felső tartományában már esetenként kissé jobbak az eredmények az átlagosnál, de ez a teljesítmény nem tartósan kiemelkedő, sokkal inkább a váltakozó gazdasági évek hatására következik be”. Az ehhez a csoporthoz tartozók rendelkeztek az országos termőterület 30%-ával (ami a termelési érték 24%-át jelentette). Az országosan vett átlaglétszám 28%-át, 170 ezer főt foglalkoztattak 1 480 ezer hektárnyi termőterületen.¹⁰⁴

A 430 gazdaság elsősorban tömegtermelést folytatott. Az üzemek 60%-ában a nem mezőgazdasági tevékenység elenyésző volt. Az értékelés szerint további 15%-uk csekély mértékben foglalkozott mezőgazdasággal.¹⁰⁵ A növénytermelést mérsékelten emelkedőnek látták, sőt 1977 és 1979 között lényegében stagnálónak. A jelentésben a pénzügyekkel összefüggésben a „hatalatlan feszesség” kifejezést használják:

Ugyanis mindig előre és nem utólag döntenek a jövedelmek felhasználásáról a normatív szabályozás viszonyai között, ami nagy kockázattal jár. [...] a növénytermesztés 1976 és 1979 között nem volt képes a hatékonyság-növekedésben lépést tartani a költségek növekedésével, és ennek következtében az üzemek átlagos hatékonysága romlott. A költségnövekedések átgyűrűztek az állattenyésztésbe, és a két főágazat közös eredményeként az alaptevékenységből származó jövedelmek nem növekedtek, hanem stagnáltak, illetve kissé visszaestek. [...] még ebben az üzemi körben a növénytermelés nagyobb aránya jellemző és nem rendelkeznek olyan állattenyésztési szerkezettel, amivel a növénytermelés általános többletköltségeit egy kedvezőbb állattármeléssel üzemi szinten ellensúlyozni tudnák.¹⁰⁶

A végső konklúzióban úgy fogalmaztak, hogy „a mai körülménynek között a mezőgazdasági főtevékenységi termelésben e kritikus hatás alatt lévő termelőszövetkezetek nem versenyképesek”.¹⁰⁷

¹⁰³ Uo. 17–18.

¹⁰⁴ Uo. 19.

¹⁰⁵ A hiányzó arányokra nincs utalás.

¹⁰⁶ Uo. 20.

¹⁰⁷ Uo. 20–21. „A kukoricatermelés tekintetében még élesebb az előbbi problémakör. Az egész állattenyésztés számára olyannyira fontos termelési ágban még nagyobbak a kategóriák közötti hozamkülönbségek és a fajlagosan magasabb termelési költségek miatt, a jövedelmezőség »láthatatlan parancsa« még erősebb tényező. Mi következik az elmondottakból? Először is az, hogy a termelés technikájában kell olyan

A harmadik, az

[...] átlag feletti és különleges gazdálkodási viszonyokkal rendelkező [...] szövetkezetek e csoportját a 60.000 Ft/fő jövedelmet meghaladók alkotják. Magyarázatra szorul miért indokolt ez a csoportosítás, ugyanis a kiválasztás 586 üzemet foglal magában, az összes szövetkezet 43%-át. Közös sajátosságuk abban van, hogy átlépték azt a határt, amely a vállalati gazdálkodás általános kiteljesedéséhez vezet. [...] az állami gazdaságpolitika befogadására ezek az üzemek alkalmasak. [...] az összes alaptevékenységi termelés értékének 61%-át hozzák létre a rendelkezésre álló 2,3 millió hektár területen.¹⁰⁸

A csoport komoly korlátaira utalt ugyanakkor az, hogy az értékelés szerint ezek az üzemek „leginkább megközelítették” az állami gazdaságok termelési szerkezetét. Konkrétan a növénytermesztés elérte, illetve részben meghaladta az állattenyésztés volumenét:

A magasfokú vertikálisban jut kifejezésre, hogy a növénytermesztésben annak ellenére, hogy az átlagost jelentősen meghaladja a termelés volumene, lényegesen nagyobb a belső felhasználás aránya. Ezek az üzemek a kukoricatermelésük 60–65%-át értékesítik az I-es, illetve II-es csoport 76 és 71%-ával szemben. [...] Lényegében az átlag feletti szövetkezetek hozták létre a szövetkezetek teljes többlettermékét 1976–1978 között, de az előzetes adatok alapján ez a tendencia kissé módosult 1979-ben.¹⁰⁹

A harmadik csoportban bővült a foglalkoztatottak köre. Összességében az átlagos téjeszlétszám több mint fele itt dolgozott, ugyanakkor ez egy téjeszvilágon belüli ellentmondásra is rávilágított. Többek között arra, hogy mekkora különbségek, aránytalanságok voltak az üzemekben és a helyi társadalmakban. Az adott körülmények között kedvezőbb helyzet (a termőtalaj minőségétől az irányításig) a tagok, pártoló tagok, külső foglalkoztatottak nagyobb arányában is érzékelhető volt:

A III. csoport üzemei a szövetkezeti átlagos állományi létszám több mint felét foglalkoztatják, de a szövetkezeti családok száma csak 48%. Ez viszont azt is jelzi, hogy az I. csoportba tartozó szövetkezetek helyzete különös jelentőséggel bír a szövetkezeti családok számára. Természetesen a gyorsabb gazdasági növekedés az elmúlt években ezekben a szövetkezetekben járt együtt a munka termelékenységének az átlagosnál nagyobb emelkedésével, és az egy főre jutó üzemi termelési érték alapján számított termelékenységi mutató a III. kategóriában 46%-kal haladja meg az I. csoport átlagát.¹¹⁰

---

lényeges változásoknak bekövetkeznie, amelyek viszonylagosan költségcsökkentő jellegűek. Másodszor szükséges elismerni a realitásokat azon keresztül, hogy az árak függvényében a termelés ösztönzése objektív. Végül, harmadszor a búza és a kukorica kellő jövedelmezősége nélkülözhetetlen feltétele az egész üzemi, és ezen keresztül a földművelés egyensúlyának.” Uo. 23.

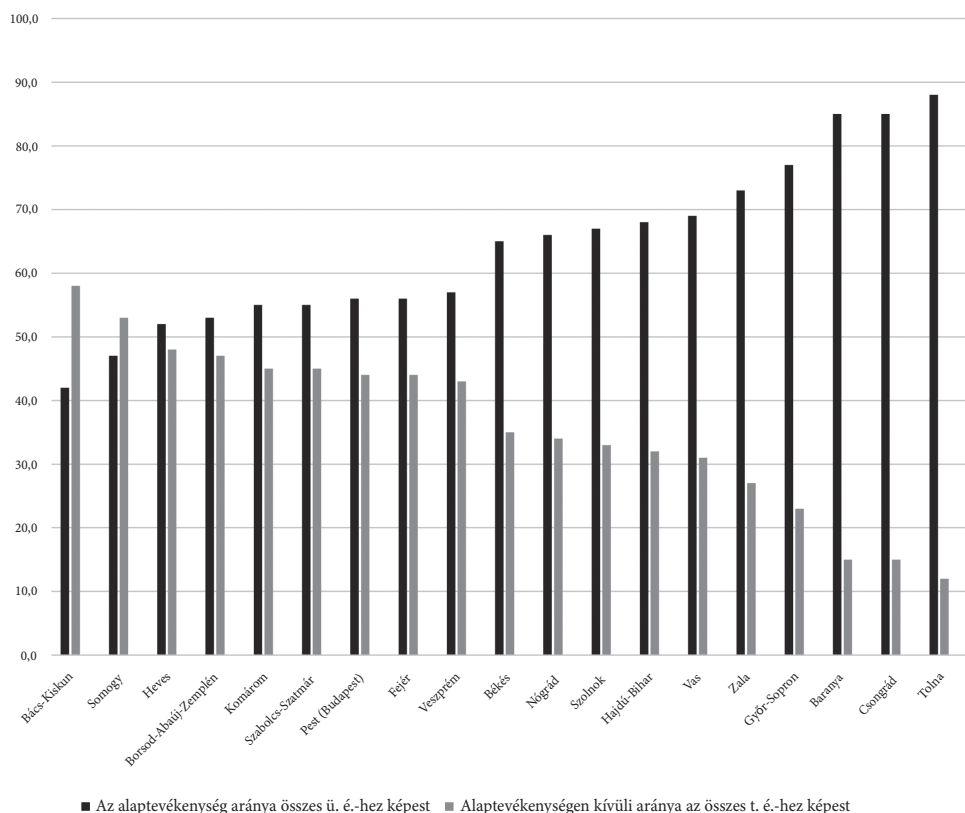
¹⁰⁸ A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa Közgazdasági Főosztályának szolgálati használatra szánt, Huszár József által aláírt értékelése a téjeszelekről, 1980. május. MNL OL XIX-K-9-ax. 6. dob. Közgazdasági jelentések. 23-t. 28.

¹⁰⁹ Uo. 28–29.

¹¹⁰ Uo. 30.

A hosszú fejtegetés alapján az is kiderült, hogy ennek a csoportnak a viszonylagos működését nagyrészt a háztáji gazdaságok biztosították, így azok megnövelték a tagok arányát. Az elemzés készítői valójában a háztáji termelésben látták a nagy lehetőséget, feltételezve a megfelelő állami adópolitikát.¹¹¹

A MÉM kötelékében (STAGEM) dolgozó kutatók elemzései alapján készített 1. ábra és a 6. táblázat adatai azt mindenesetre jelzik, hogy a mezőgazdaságinak nevezett üzemek megalakulásától kezdve fokozatosan kényszerültek nem mezőgazdasági tevékenységet folytatni. A fenti szöveges elemzés és a statisztikai mutatók szerint is egy olyan téesszvilág képe kerekedik ki, amely magán viselte a „szocializmus alapjainak” jellemzőit hosszú éven keresztül. Az üzemek nagy többségének történetei elsősorban a vergődést, a folyamatosan leplezett válságot, lényegében a rendszercsődöt mutatják.

1. ábra. Mezőgazdasági nagyüzemek alaptevékenységen kívüli üzemi érték (M Ft) megyei sorrendje 1986-ban (%)

Forrás: A mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodásának várható főbb eredményei 1986-ban. 1986. november. MNL OL XIX-K-9-ax. (MÉM) 24. dob. STAGEM 192.T. 4. sz. melléklet.

¹¹¹ Uo. 33–34.

6. táblázat. A mezőgazdasági nagyüzemek várható eredményei 1986-ban

Megye	Üzemi termelési érték					
	alaptevékenység		alaptevékenységen kívüli tevékenység		összesen	
	millió Ft	az 1985. évi %-ában	millió Ft	az 1985. évi %-ában	millió Ft	az 1985. évi %-ában
Baranya	3855,6	111,5	686,5	100,4	4542,1	109,6
Bács-Kiskun	5047,1	92,7	6980,5	100,4	12027,6	97,0
Békés	3830,7	103,0	2068,5	102,3	5899,2	102,8
Borsod-Aba- új-Zemplén	2178,0	104,8	1917,3	111,0	4095,3	107,6
Csongrád	2440,2	106,2	431,9	126,7	2872,1	108,9
Fejér	3899,5	91,9	3111,7	108,5	7011,2	98,6
Győr-Sopron	2120,9	98,1	647,3	109,0	2768,2	100,5
Hajdú-Bihar	3335,6	103,1	1572,5	106,6	4908,1	104,2
Heves	544,4	91,5	506,8	128,2	1051,2	106,1
Komárom	7331,0	99,0	6070,1	105,0	13401,1	101,6
Nógrád	697,8	103,5	354,4	117,8	1052,2	107,9
Pest (Budapest)	4141,5	100,0	3293,7	115,6	7435,2	109,7
Somogy	2465,4	93,7	2823,0	121,1	5288,4	106,6
Szabolcs-Szatmár	1414,6	107,7	1162,6	125,1	2577,2	114,9
Szolnok	2232,5	89,0	1123,0	151,3	3355,5	103,3
Tolna	3493,3	98,8	469,8	67,4	3963,1	93,6
Vas	1090,7	101,0	480,5	132,2	1571,2	108,8
Veszprém	1272,7	95,6	977,1	118,5	2249,8	104,4
Zala	948,4	101,9	343,0	116,8	1291,4	105,5
Összesen	52 339,9	99,2	35 020,2	108,9	87 360,1	103,1

Forrás: A mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodásának várható főbb eredményei 1986-ban. 1986. november. MNL OL XIX-K-9-ax. (MÉM) 24. dob. STAGEM 192.T. 4. sz. melléklet.

Összegzés, kitekintés

„Az ördögszekér hatékonyságcsökkenését tehát – összefoglalóan – túlmunkából, agrárrollóból, a fiskális elvonás kiszélesítéséből, inflációból, a nem termelő állami kiadások lefaragásából és hitelfelvételből ellensúlyozták.”¹¹²

Lehetett-e a magyarországi kommunista diktatúrát, az abba beágyazott gazdaságot reformálni? Lehet-e egy rossz fának jó gyümölcse? Egyrészt a reform kifejezés a magyar történelem 1848 előtti korszakára vonatkozóan joggal foglalt kifejezés, annak egy 1945-től formálódó leplezett, majd fokozatosan leplezetlen kommunista diktatúrát teremtő rezsimre való alkalmazása nem életszerű. Másrészt, miként lehetne igazolni a reform „civilizációs” tartalmát, miközben a szocialista rendszer már sokak által leírt módon folyamatosan pazarló kaoszban volt. A vidéktörténeti források és elemzések tükrében a rezsimet kortársként és kutatóként ismerő Kornai János egyik visszatérő megállapítását, a „reformok taposómalmát” tovább lehetne gondolni.¹¹³ Maradva az előbbi kifejezésnél, inkább érdemes beszélni az állami monopóliumokra épülő szocialista taposómalom folytonos igazgatási kísérleteiről. Ahogy a fent idézetekben is érzékelhettük, valójában a rendszer irányítói sem látták át a hivatalos célkitűzések gyakorlati részleteit.

A „mezőgazdaság” nem elkülönült „sikeres” szektor, hanem része volt számos folyamatnak, amelyek a „mezőgazdaságot”, valójában a vidéki életvilágokat az állami döntéshozók számára állandó erőforrássá, „kísérleti” tereppé tették.¹¹⁴ Az 1945-ös földosztás és majd a kényszerkollektivizálás, végül a rendszerváltozás társadalomtörténeti eseményei is ezt igazolják. Az „új gazdasági mechanizmus” egy hatalomtechnikai és kommunikációs eszköz volt, a homo oeconomicus erősen redukált ember- és társadalomképe alapján. Az emberi jólét ennél jóval összetettebb, ha ezt nem tartjuk szem előtt, akkor a történetkutatás szolgálólány lesz egy régi torzítás tovább éltetésében. A gazdaság önmagában „örömtelen”, ahogy ezt a magyar származású Scitovszky Tibor amerikai tapasztalatai alapján, az „új gazdasági mechanizmus” korszakával egy időben megírta.¹¹⁵

Az „új gazdasági mechanizmust” a döntéshozatali belső információk szerint már jóval az 1973. évi árrobbanás vagy éppen a politikatörténetben felbukkanó, MSZMP-n belüli ellenpolitizálás előtt is alapvető strukturális feszültségek jellemezték. Kornai János említett művének egyik lényeges üzenete a „reform” megvalósíthatatlan voltára utal, hiszen az a „rendszer” végét jelentette volna.

Az „új gazdasági mechanizmus” igazolhatóan értelmezhető úgy is, mint a „szocializmus alapjainak lerakásával” kialakított rendszer kényszerű engedményekkel társított

¹¹² Miklóssy 1998, 28.

¹¹³ Kornai 1993.

¹¹⁴ Több évszázadra kiterjesztett látószögben: Horváth 2015.

¹¹⁵ Scitovszky 1990 (1976), 75.

csődeljárási kísérlete.¹¹⁶ Szűk értelemben megragadhatók azok a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos elemek, amelyek a tervgazdálkodást és a piaci szempontokat az adott miliőben életszerűen jellemezték, és alakították a társadalmi részvételt. Ugyanakkor a fogalmat arra nem tartom megfelelőnek, hogy ezzel a rendszer „sikereit” jellemezzük. Kiknek volt ez rövid és hosszú távon siker? S mi volt mindennek a társadalmi és környezeti ára?¹¹⁷ A társadalmi hatások, ha úgy tetszik, a „társadalmi mechanizmus” szempontjai ekkor is háttérben maradtak. Vegyünk egy másik, hétköznapi példát. Rendszerspecifikusság szempontjából miként értelmezhető az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal Igazgatási és Jogügyi Főosztályán készült 1982. évi jelentés, amelyben a szőlőtelepítés és bortermelés gyakorlatát jellemzik a következőképpen:

[...] borfeldolgozás minden fázisa gyakorlatilag veszteséges, kivéve a palackozást. A csak szőlőtermeléssel foglalkozó gazdaságok is nyilvánvalóan a must manipulálásával igyekeznek eredményességüket javítani. [...] A kereskedelemben a vásárló szinte kivétel nélkül manipulált borral találkozik, amelynek egyetlen minőségi mutatója az alkoholtartalom. A használatos elnevezések, mint pl. bikavér, kadarka, ezerjő, stb. a bennük lévő alapanyagra tekintettel csupán formaiak.¹¹⁸

A szocialistának nevezett elméleti elgondolásokban és programokban – ellentétben a matematikával – a használt fogalmi kategóriák ellentmondásosak. A doktrínából, a „pártosságból” fakadóan hiányzik belőlük a tudományos alkotás alapvető ismertetőjegye, az igazságra való törekvés kérlelhetetlensége. Így például radikális tulajdonközösséget hirdetve valójában állami monopóliumot teremtettek. Történeti forrásaink szövegét tekintve is mindenképpen hangsúlyoznunk kell azt, hogy a szocializmus nem csupán társadalmi és gazdasági rend, hanem világnézet, amely a mindennapi élet alapvető elemeit kizárja, pontosabban igyekszik kizárni.¹¹⁹ A tanulmányban hosszan idézett szövegek belső feszültsége ebből is fakad.

A kommunista rezsimek több síkú krízise az 1970-es évektől egyre nyilvánvalóbb volt.¹²⁰ Ha a nyugati agrárgazdasági összefoglalókat vesszük alapul, akkor elmondható, hogy az 1950-es évek fejlesztő közgazdászai a mezőgazdaságot nem tartották a nemzetgazdaság fontos tényezőjének. A mezőgazdaságra mint egy „fekete cilinderre” tekintettek, amiből embert, élelmet és tőkét nyerne.¹²¹ Az agráriumhoz való hozzáállás a szovjet tömbön belüli országokban még inkább így volt. Ugyanakkor Nyugaton az 1960-as évek közepétől elméleti munkákban és a gyakorlatban a szovjet tömb országaihoz képest előtérbe

¹¹⁶ A kérdéskör elméleti kérdéseit illetően, Edelman szerint „a politika az anyagi előnyök, a státusz és a morális kérdések miatt kialakuló konfliktusok terepe”. Edelman 1998, 88.

¹¹⁷ Elekes–Spéder 2000.

¹¹⁸ Igazgatási és Jogügyi Főosztály (Dr. Nagy István) feljegyzése Dr. Soós Gábor államtitkár számára a szőlő- és gyümölcsstermesztés és borgazdaság (40/1977. XI.29./MÉM r.) hatásvizsgálatáról. 1982. jún. 18. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 513. tétel. 14.567/82. 1.

¹¹⁹ Safarevics 2002, 8, 264–288, 313.

¹²⁰ Burakowski–Gubrynowicz–Ukielski 2014, 17–32.

¹²¹ Staatz–Eicher 1998, 9–10.

helyezték az invesztálást, a kutatás és az emberi erőforrás fontosságát, majd még később a zöld forradalmat, az integrált vidékfejlesztési, mikroökonómiai és környezeti fenntarthatósági összefüggéseket.¹²²

A szocialista rendszeren belül a döntéshozatalban legalább két alapvető probléma volt. Az egyik a magántulajdon döntő részének felszámolásából fakadó ösztönzés hiánya, a másik pedig a megfelelő minőségű és mennyiségű információk hiányából fakadt. A magántulajdont védő jog alapvetően egy olyan mechanizmust jelent, amelyben a tulajdonos a racionális költségekre tekintettel van.¹²³ Annak hiánya a szocialista projekt tervezői számára azt jelentette, hogy fokozni tudták a fizikai kimenetet anélkül, hogy megfelelő módon figyelembe kellett volna venni azok kompenzálását, akiknek a költségeket, a társadalmi vagy éppen környezeti árat viselniük kellett. Az állami hatalom erőszakos kiterjeszkedése révén lényegében a „nyertes mindent vitt” rendszer alakult ki.¹²⁴ A kommunista rezsimnek erőszakos iparosítási, társadalomátalakítási folyamatai ebben az alapvető összefüggésben értelmezhetők.

Felhasznált források

Levéltári források

- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 M-KS-288. f. 28. cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály ir. 1958, 1965
 M-KS-288-4. MSZMP KB-ülések jegyzőkönyvei, 1965–1966
 XVII-2-a. Központi Népi Ellenőrzési Bizottság ir. 1969, 1973, 1978
 XIX-A-16-c. Országos Tervhivatal. Karádi Gyula elnökhelyettes ir. 1967, 1972
 XIX-K-9-ak. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, TÜK-ir. 1974
 XIX-K-9-ax. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Váncsa Jenő miniszteri ir. 1973–1975
 XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal. 1982
 XIX-K-9-d. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Munkaügyi és Szociálpolitikai Főosztály, 1978
 XXVI-K-5. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, STAGEK (Statistikai és Gazdasági Elemző Központ), 1975
 XXVI-K-31. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1972

MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltár
 XXXIII. 5. MSZMP-ir. 5. f. Géderlak. 1966

¹²² Staatz–Eicher 1998, 10–30.

¹²³ Lenkovics 2013.

¹²⁴ Hill 1992.

Publikált források

KSH 1967: Munkaerőhelyzet megyék szerint 1949–1966. 1967/15. Statisztikai Időszaki Közlemények 110. kötet

Magyar Közlöny 1960

Népszabadság 1971, 1973

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf é. n: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In Andorka Rudolf–Hradil, Stefan–Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó, é. n. 393–425.
- Bekker Zsuzsa 1995: *Rendszerváltás. Alkalmazkodási folyamatok a kelet-európai országokban 1970 és 1990 között*. Budapest, Aula Kiadó.
- Beluszky Pál 2002: Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900–)1948–1991. In Beluszky Pál: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. Pécs, MTA RKK. 71–94.
- Bertalan Péter 2023: Rendszercsőd. Egy vállalat története a dokumentumok tükrében. In Ö. Kovács József–Schlett András (szerk.): *„A Föld nem tud futni”*. Rendszerváltás vidéken. Budapest, RETÖR-KI-NEB. 211–252. (Megjelenés alatt.)
- Bonnen, James T. 1998: Agricultural Development: Transforming Human Capital, Technology, and Institutions. In Eicher, Carl K.–Staat, John M. (eds.): *International Agricultural Development*. Third Edition. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press. 271–286.
- Burakowski, Adam–Gubrynowicz, Aleksander–Ukielski, Paweł 2014: Bevezetés. In Burakowski, Adam–Gubrynowicz, Aleksander–Ukielski, Paweł: 1989. *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Rézsong Kiadó–Aeramentum Könyvek. 17–32.
- Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.) 2017: *Váltóállítást. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA BTK–NEB (Magyar vidék a 20. században, 1).
- Csikós Gábor–Ö. Kovács József 2021: Elbeszélés és történeti magyarázat. „Magyar agrárcsoda” és a történeti források vétőjoga. *ArchívNet*, 2021 (21) 4–5. <https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyazat-magyar-agrarcso-da-es-a-forrasok-vetojoga>. Letöltve: 2023. 02. 01.
- Csikós-Nagy Béla 1989: A magyar gazdasági reform néhány tanulsága és kritikus pontok. *Közgazdasági Szemle*, 1989 (36) 1. 1–8.
- Edelman, Murray 1998: Politikai ellenségek képek konstruálása. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, József Kiadó. 88–123.
- Elekes Zsuzsanna–Spéder Zsolt (szerk.) 2000: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest, Andorka Rudolf Társaság–Századvég.
- Enyedi György (szerk.) 1993: *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, KJK.
- Fél Edit–Hofer Tamás 1997: *Áranyok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Gagy József 2018: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Germuska, Pál 2021: Attraction and Repulsion: Hungary and European integration. In Romano, Angelo–Romero, Federico (eds.): *European Socialist Regimes’ Fateful Engagement with the West. National Strategies in the Long 1970s*. London–New York, Routledge. 50–77.
- Görög Lajos 1967: Vas megye mezőgazdaságának gépesítése. *Vasi Szemle*, 1967 (21) 1. 553–567.
- Granasztói György 2001: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2001/5–6. 192–203.
- Hayami, Yujiro 1998: The Peasant in Economic Modernization. In Eicher, Carl K.–Staat, John M. (eds.): *International Agricultural Development*. Third Edition. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 300–315.

- Hill, Peter J. 1992: Environmental Problems under Socialism. *Cato Journal*, Cato Institute, 1992 vol. 12 (2), 321–335.
- Honvári János 2006: *XX. századi gazdaságtörténet*. Budapest, Aula Kiadó.
- Horváth Gergely Krisztián 2015: Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia*, 2015 (126) 3. 417–433.
- Horváth Gergely Krisztián 2019: „Kétségségesen írtam”. Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiájában. In Galambos István–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Budapest, MTA BTK–NEB (Magyar vidék a 20. században, 4). 183–219.
- Horváth Gergely Krisztián 2020: A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez. In Csikós Gábor–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, BTK–NEB (Magyar vidék a 20. században, 5). 13–53.
- Kemény István 1991: A szocializmus a pazarlás rendszere. (Orosz István levélinterjúja). In Kemény István: *Közelről s távolról*. Budapest, Gondolat Kiadó. 85–95.
- Király István Szabolcs 2013: *A magyar mezőgazdaság gépesítésének múltja. A kezdetektől 1989-ig*. Kaposvár, Rippl-Rónai Megyei Jogú Városi Múzeum.
- Kiss Gyula 1966: Szentistván, 1965. *Kortárs*, 1966 (10) 3. 305–316.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- Ö. Kovács József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945*. Budapest, MTA BTK–NEB (Magyar vidék a 20. században, 1). 19–65.
- Ö. Kovács József 2020: A téeszneurózisról. „Gyenge” téeszek és földügyek a kollektivizált vidéki Magyarországon. In Csikós Gábor–Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Budapest, BTK–NEB (Magyar vidék a 20. században, 1). 55–96.
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, Heti Világgazdaság Kiadó.
- Lenkovics Barnabás 2013: A magánjog ember- és társadalomképe. In Lenkovics Barnabás: *Ember és tulajdonjog. Rendszerváltó gondolatok*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 294–312.
- Lukacs, John 2004: *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Mihályi Péter 2013: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Miklóssy Endre 1998: A magyar szocialista rendszer összeomlása. *Valóság*, 1988 (41) 8. 8–28.
- Molnár Mária 2000: Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 484–531.
- Mong Attila 2012: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, Libri Kiadó.
- Nagy Loránd 1966: A mezőgazdasági üzem ágazati kapcsolati mérlege. *Statisztikai Szemle*, 1966 (44) 5. 491–517.
- Pap Milán 2019: „Jobb, mint remélték, de...” Az 1968-as gazdasági reform és politikai propagandája a Népszabadságban. *Médiakutató*, 2019 (20) 1. 25–38.
- Radu, Sorin–Budeancă, Cosmin (eds.) 2016: *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*. Wien, LIT (Mainzer Beiträge zur Geschichte Osteuropas. Hrsg. Jan Kusber, Band 8). Safarevics, Igor R. 2002: *A szocializmus mint világtörténelmi jelenség. Két út egy szakadékba*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Ránki György 1987: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság*, 1987 (28) 10. 611–621.
- Schlett András 2007: *Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között*. Budapest, Szent István Társulat.

- Scitovszky Tibor 1990 (1976): *Az örömtelen gazdaság. Gazdaságlélektani alapvetések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Staatz, John M.–Eicher, Carl K. 1998: *Agricultural Development Ideas in Historical Perspective* 1998. In Eicher, Carl K.–Staatz, John M. (eds.): *International Agricultural Development*. Third Edition. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press. 8–37.
- Szakács Sándor 1989: A reform kérdése. Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban, 1968–1985. *Agrártörténeti Szemle*, 1989 (31) 1–4. 56–117.
- Tanka Endre 2014: A föld miért nem azé, aki megműveli? In Tanka Endre (szerk.): *A magyar föld sorsa. Andrásfalvy Bertalan, Ángyán József, Márai Géza, Molnár Géza, Tanka Endre írásai földviszonyaink múltjáról és jelenéről a jövőnek*. Budapest, AGROINFORM Kiadó. 37–99.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Valuch Tibor 2015: *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Varga Zsuzsanna 2018: Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor. *Betekintő*, 2018/2. 1–11.
- Varga, Zsuzsanna 2020: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lanham etc., Lexington Books.